

ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΚΑ
— — — — —
ΕΞΩ ΦΡΕΝΩΝ
ΜΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ*

A. Το έργο στην εποχή του και στο χώρο του

Η επιθεώρηση «Έξω Φρενών»¹ διαδραματίζεται στην Κωνσταντινούπολη το 1908. Ο χαρακτηρισμός «βυζαντινή» που κοσμεί τον υπότιτλο της δεν είναι αναφορά, όπως, ίσως δίκαια, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, στους ιστορικούς χρόνους του Βυζαντίου, αλλά σημαίνει πολύ απλά «κωνσταντινουπολίτικη». Πιο συγκεκριμένα, ο χώρος από τον οποίο προέρχεται η βυζαντινή επιθεώρηση «Έξω Φρενών» είναι η ελληνική παροικία της Πόλης. Αυτή η κωνσταντινουπολίτικη ελληνική κοινωνία, εξάλλου, απαρτίζει και το κοινό στο οποίο απευθύνεται.

Οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης έζησαν στα 1908 ένα σημαντικό ιστορικο-πολιτικό γεγονός που συγκλόνισε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ιδιαίτερα την πρωτεύουσά της: την αποκατάσταση του Συντάγματος του 1876², καθώς κάτω από την πίεση των Νεότουρκων, που στις 11/23 του Ιούλη του 1908 έκαναν στρατιωτικό κίνημα, ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β' αναγκάστηκε να επαναφέρει το συνταγματικό πολίτευμα.

Η επαναφορά του Συντάγματος είχε μοναδική απήχηση και χαρετίστηκε με μεγάλο ενθουσιασμό από όλο το λαό της Αυτοκρατορίας, γιατί οι διάφορες εθνότητες που τον αποτελούσαν, και ανάμεσα τους, βέβαια, και οι Έλληνες, είχαν άμεσα συνδέσει το συνταγματικό καθεστώς με τον εκδημοκρατισμό του κράτους, την κατάργηση της σουλτανικής απολυταρχίας και την εκπλήρωση παλιών αιτημάτων ισονομίας, κοινωνικής και πολιτικής δικαιοσύνης κ.λπ.

Πραγματικά, από τις αρχές του το προοδευτικό, νεωτεριστικό κίνημα, που είχε για στόχο τον εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέχρι και την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908, είχε διακηρύξει την πρόθεσή του να διατηρήσει τον πολυε-

* Το άρθρο είναι προδημοσίευση ενός μέρους από την Εισαγωγή στην επιθεώρηση «Έξω Φρενών», το κείμενο της οποίας με εισαγωγή και σχόλια συμπεριλαμβάνεται στον Β' τόμο της έκδοσης Θ. Χατζηπανταζής/Λ. Μαράκα, *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση*, που θα κυκλοφορήσει προσεχώς στη σειρά Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, εκδόσεις Εστία, Αθήνα.

1. «Έξω Φρενών. Βυζαντινή Επιθεώρησις εις πράξεις τρεις μετά προλόγου. Υπό Πολ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟ-ΠΟΥΛΟΥ και Κ. Γ. ΜΑΚΡΙΑΟΥ. 1908». Η έκφραση «Έξω Φρενών» χρησιμοποιείται με την έννοια «πολύ αστεϊός» που αποτελεί συνηθισμένο χαρακτηρισμό για νούμερα της Επιθεώρησης. Π.χ. *Εσπερινή*, (28 Μάη 1913) που αποκαλεί νούμερο του «Καρνέ», το οποίο καταχειροκροτήθηκε, «εξωφρενικόν».

2. Μετά την χρεωκοπία του Οθωμανικού Δημοσίου Ταμείου, τον Οκτώβρη του 1875, σημειώνονται διάφορες ταραχές και ανακατατάξεις στην Τουρκία. Το 1876 εκδηλώνεται επανάσταση των «Νεοοθωμανών» που φέρονε στο θρόνο τον Μουράτ Ε'. Τρεις μόνο μήνες αργότερα ανεβαίνει στο θρόνο ο αδελφός του Αβδούλ Χαμίτ Β', που ανασήρξε το Οθωμανικό Σύνταγμα (23 Δεκ. 1876), χωρίς όμως να το βάλει ουσιαστικά σε εφαρμογή. (Παράβ. Δημ. ΚΥΤΣΙΚΗΣ, *Συγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ό αιώνα*, Αθήνα 1978, σελ. 129 κε.)

θνικό χαρακτήρα του κράτους χωρίς να παραχωρεί ιδιαίτερα προνόμια σε μία μόνο εθνότητα.³ Αργότερα, ωστόσο, μετά τη δεύτερη Νεοτουρκική Επανάσταση (31 Μάρτη/13 Απρ. 1909), κάτω από το ολοκληρωτικό καθεστώς του Σεφκέτ Πασά «*άρχισε η πολιτική της τουρκοποιήσεως, προς ζημιά των Ελλήνων και των άλλων εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας*».⁴ Κι αυτό γιατί κρίθηκε, τελικά, απαραίτητο, μια και η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν αναπόφευκτη, να διασωθεί τουλάχιστον ένα τμήμα της, που ν' αποτελέσει ένα σύγχρονο εθνικό κράτος, το τουρκικό.

Ας ριζούμε, όμως, πρώτα μια σύντομη ματιά σ' αυτό το προοδευτικό νεωτεριστικό κίνημα, καθώς και στην κοινωνική και πολιτική κατάσταση της Τουρκίας εκείνη την εποχή γενικότερα. Όπως διαπιστώνει ο Ν. Ψυρούκης, «*τουρκική εθνική συνείδηση δημιουργείται μόλις την τελευταία τριακονταετία του περασμένου αιώνα. Στον τομέα αυτό η Τουρκία ακολούθησε την Ασία και όχι την Ευρώπη. Ο τουρκικός πληθυσμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτελούσε το πιο καθυστερημένο στοιχείο της χώρας στο γεγονός ότι ήταν και το πιο ευνοούμενό της. Το πολυεθνικό, απολυταρχικό, δεσποτικό, φεουδαρχικό καθεστώς του Σουλτάνου μόνο με την ύπαρξη μεγάλης κοινωνικής καθυστέρησης μπορούσε να διατηρηθεί στη ζωή. Οι Τούρκοι, το στήριγμα του Σουλτάνου, έπρεπε να διατηρηθούν σε κατάσταση που να επιτρέπει από τη μεριά τους την παραδοχή του θεοκρατικού κράτους των Οθωμανών.*»⁵

Τουρκική εθνική αστική τάξη, όπως ήταν επόμενο, άρχισε πολύ να δημιουργηθεί. Κάνει την εμφάνισή της γύρω στα τέλη του περασμένου αιώνα.⁶ Τότε πρωτοεμφανίζονται και διάφορες επαναστατικές και νεωτεριστικές μεταρρυθμιστικές ομάδες, τόσο στο εσωτερικό της χώρας, όσο και στο εξωτερικό.⁷ Ανάμεσα σ' αυτές τις ομάδες τον σημαντικότερο ρόλο έπαιξε η οργάνωση «Ένωση και Πρόοδος», που τα πρώτα ίχνη της βρίσκονται το 1894 στην Ισταμπούλ, αργότερα στη Γενεύη και το Παρίσι. Τα μέλη της, που ονομάζονται Νεότουρκοι, είναι νέοι διανοούμενοι, αξιωματικοί, δημόσιοι υπάλληλοι, έμποροι κ.λπ.,⁸ προέρχονται δηλαδή από τη νεαρή, τότε, αστική τάξη, και ασπάζονται φιλελεύθερες προοδευτικές ιδέες. Η «Οθωμανική Επιτροπή Ενώσεως και Προόδου», γνωστή και ως «Νεοτουρκικό Κομμάτιο», είχε για στόχο τον εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη μετατροπή της σε δημοκρατικό αστικό κράτος.⁹ Καθώς η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ολοένα επιταχυνόταν και όλοι, προπάντων το ευρωπαϊκό μεγάλο κεφάλαιο, οι Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά και τα νεοσύστατα Βαλκανι-

3. «*Απαιτούμε την πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων όχι προς όφελος μας και μόνης εθνότητας, αλλά υπέρ όλων των Οθωμανών, ανεξαρτήτως αν είναι Εβραίοι, Χριστιανοί ή Μουσουλμάνοι.*» Αυτά διακηρύσσονται στην πρώτη παρουσίαση του προγράμματος της «Επιτροπής Ενώσεως και Προόδου» στο επίσημο όργανό της, την εφημερίδα *Μεσφερέτ* (3 Δεκέμβριος 1895), που εκδιδεται στο Παρίσι. (Το κείμενο μεταφέρει ο Δ. Κιτούνης, *ό.π.*, σελ. 73 ε.). Αλλά και το 1908 οι Νεότουρκοι δήλωσαν ότι το συνταγματικό καθεστώς θα έδινε πολιτικές ελευθερίες όχι μόνο στους Τούρκους αλλά και στις άλλες εθνότητες. (Παράβ. Γιάννης ΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα 1958, τ. Ε', σελ. 74).

4. ΚΙΤΣΙΚΗΣ, *ό.π.*, σελ. 102 ε.

5. Νίκος ΨΥΡΟΥΚΗΣ, *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1918 - 1923*, Αθήνα, Β' έκδοση 1973, σελ. 95.

6. ΨΥΡΟΥΚΗΣ, *ό.π.*

7. Συγκεκριμένα τέτοιοι κύκλοι παρουσιάζουν δράση από το 1889, ανεξάρτητα στην Κωνσταντινούπολη και στο Παρίσι (ΚΙΤΣΙΚΗΣ, *ό.π.*, σελ. 72).

8. ΨΥΡΟΥΚΗΣ, *ό.π.*, σελ. 95.

9. ΨΥΡΟΥΚΗΣ, *ό.π.*, σελ. 96.

κά κράτη, κοίταζαν να επωφεληθούν από την κατάρρευσή της, οι Νεότουρκοι έβλεπαν στον εκσυγχρονισμό του κράτους τη μοναδική ελπίδα σωτηρίας. «Έβλεπαν», όπως παρατηρεί ο Γ. Κορδάτος, «πως η φεουδαρχική Τουρκία κατέρρεε και ότι αν δεν συγχρονιζόταν ο κρατικός μηχανισμός της και αν δεν γινόταν ορισμένες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις η αυτοκρατορία θα διαμελίζοταν.»¹⁰

Η Νεοτουρκική Επανάσταση του 1908, που εκδηλώθηκε με πραξικόπημα των στρατιωτικών μελών του Κομιτάτου στις φρουρές της Μακεδονίας, επικράτησε χωρίς να συναντήσει κανένα εμπόδιο. Ο Σουλτάνος αναγκάστηκε να επαναφέρει το Σύνταγμα του 1876 και να προκηρύξει εκλογές για την ανάδειξη της Οθωμανικής Βουλής. Οι εκλογές έγιναν το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου και έδωσαν στους «Ενωτικούς» (στο Κόμμα, δηλ., «Ένωση και Πρόοδος» των Νεότουρκων) την απόλυτη πλειοψηφία.¹¹

Η Επιτροπή, παρόλο που είχε επιβάλει τις θέσεις της με στρατιωτικό πραξικόπημα¹², δε θέλησε να πάρει η ίδια στα χέρια της την εξουσία, αλλ' άφησε τον Αβδούλ Χαμίτ στο θρόνο να βασιλεύει, ως συνταγματικός μονάρχης πια, πιστεύοντας ότι του είχε αφαιρέσει τη δύναμη. Ο Σουλτάνος, ωστόσο, με την υποστήριξη παραγόντων του παλιού καθεστώτος (ανώτεροι αξιωματικοί, κλήρος, φεουδάρχες) οργάνωσε αντεπαναστατικό πραξικόπημα, που όμως καταπνίγηκε γρήγορα από μια δεύτερη επέμβαση των στρατιωτικών. Αυτή είναι η δεύτερη Νεοτουρκική Επανάσταση, που εκδηλώθηκε στις 31 Μάρτη/ 13 Απρίλη 1909¹³ και είχε για αποτέλεσμα την εκθρόνιση του Αβδούλ Χαμίτ και την αντικατάστασή του από τον Μεχμέτ Ε', που ήταν όργανο της Επιτροπής.

Η εσωτερική αναταραχή, καθώς και τα εμπόδια που συναντούσε το κίνημα των Νεότουρκων, έδωσαν την ευκαιρία σε εξωτερικούς αντίπαλους που καιροφυλακτούσαν, να επιβάλουν ορισμένες από τις αξιώσεις τους. Πρώτοι οι Βούλγαροι έχοντας την υποστήριξη του Τσάρου κήρυξαν στις 22 Σεπτέμβρη/ 5 Οκτώβρη 1908 στο Τύρναβο τη Βουλγαρία ανεξάρτητο βασίλειο, ενώ μέχρι τότε, σύμφωνα με τη Συνθήκη του Βερολίνου (1878), ήταν ανεξάρτητη ηγεμονία, υποτελής, όμως, τυπικά στο Σουλτάνο. Ακολούθησαν οι Αυστριακοί, που με πρόσχημα τη διατάραξη της ισορροπίας στα Βαλκάνια μετά την ανεξαρτησία της Βουλγαρίας, έκαναν στις 23 Σεπτέμβρη/6 Οκτώβρη 1908 προσάρτηση των επαρχιών Βοσνίας και Ερζεγοβίνης, ενώ ως τότε είχαν, σύμφωνα πάλι με απόφαση του Συνεδρίου του Βερολίνου, μόνο τη διοίκηση τους. Αμέσως μετά, με την υποστήριξη της Αυστρίας (για αντιπερισπασμό στη δική της προσάρτηση) και της Ρωσίας (που πάντα είχε απώτερο στόχο την αποδυνάμωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για να κατέβει η ίδια στο Βόσπορο και ανησυχούσε τώρα με τις ανανεωτικές προσπάθειες των Νεότουρκων) ενθαρρύνθηκε και η ελληνική κυβέρνηση Θεοτόκη ν' αφήσει να εκδηλωθεί στην Κρήτη ενωτικό κίνημα. Πραγματικά, από τις 24 Σεπτέμβρη/7 Οκτώβρη ως

10. ΚΟΡΔΑΤΟΣ, ό.π., Ε', σελ. 74.

11. ΨΥΡΟΥΚΗΣ, ό.π., σελ. 96 και ΚΙΤΣΙΚΗΣ, ό.π., σελ. 77 ε.

12. Είχε πρωτοστατήσει ο ταγματάρχης Εμβέρ μπέης, 27 χρόνων τότε (ΚΙΤΣΙΚΗΣ, ό.π., σελ. 77).

13. Στη δεύτερη Νεοτουρκική Επανάσταση πρωτοστάτησε ο στρατηγός Σεφκίτ πασάς, που δεν ήταν μέλος του Κομιτάτου. Με την ευκαιρία αυτή παραγκωνίζονται οι νεαροί Νεότουρκοι αξιωματικοί από ανώτερους και μεγαλύτερους στην ηλικία στρατιωτικούς. Η «Επιτροπή Ενώσεως και Προόδου» αναγκάζεται να δεχτεί την ηγεμονία των στρατηγών και απορρίνεται τους νεαρούς, πιο ριζοσπαστικούς αξιωματικούς, που μόλις το 1913 κατορθώνουν να ξαναπεράσουν στο προσκήνιο (ΚΙΤΣΙΚΗΣ, ό.π., σελ. 79 ε.).

τις 29 Σεπτέμβριο/12 Οκτώβριο 1908 οι Κρητικοί καταλύσανε το αρμιοστειακό καθεστώς και κήρυξαν την ένωση με την Ελλάδα.¹⁴

Όλ' αυτά ήταν δυνατά χτυπήματα για τη Νεοτουρκική κυβέρνηση, που αναγκάστηκε να παραδεχτεί την αδυναμία της να αντιδράσει. Έτσι, ύστερα από μερικές αρχικές απειλές, η Τουρκία δέχτηκε σαν τετελεσμένο γεγονός την ανεξαρτησία της Βουλγαρίας, ενώ για την προσάρτηση των επαρχιών περιορίστηκε να απαντήσει με μπιζκοτάζ του ασπριακού εμπορίου και ναυτιλίας. Περισσότερο απειλητικοί υπήρξαν οι Νεότουρκοι απέναντι στην Ελλάδα, που η αδυναμία της ήταν σε όλους γνωστή και η ήττα της στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 δεν είχε ξεχαστεί. Εκτός, λοιπόν, από μπιζκοτάζ, που έκαναν ενάντια στην Ελλάδα¹⁵, απειλούσαν και με εισβολή στο ελληνικό έδαφος.¹⁶ Μόνο εξαιτίας του παλατιοτουρκικού κινήματος στην Κωνσταντινούπολη την άνοιξη του 1909 μπήκε η όξυνση των ελληνοτουρκικών σχέσεων σε δεύτερη μοίρα και το Κρητικό Ζήτημα διευθετήθηκε, τελικά, από τις Μεγάλες Δυνάμεις σε βάρος, βέβαια, της Ελλάδας.¹⁷

Με εξαίρεση, λοιπόν, το Κρητικό Ζήτημα (κι αυτό γιατί η Ελλάδα ήταν τότε ακόμα πιο ανίσχυρη και από την Τουρκία) βλέπουμε ότι οι ανανεωτικές προσπάθειες των Νεότουρκων δεν μπόρεσαν να αναγκάσουν την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ούτε να εμποδίσουν τον διαμελισμό της, που είχε ήδη αρχίσει. Το κίνημα των Νεότουρκων χαρακτηριζόταν από μεταρρυθμιστικό, συμβιβαστικό πνεύμα. Και στις δύο επαναστάσεις που οργάνωσαν δε θέλησαν να θίξουν την κυριαρχία του Σουλτάνου. Τη δεύτερη, μάλιστα, φορά συμβιβάστηκαν και με τους συντηρητικούς ανώτατους αξιωματούχους, προδίδοντας ακόμα και τις συνταγματικές αρχές τους.¹⁸

Η επανάσταση των Νεότουρκων υπογραμμίζει ο Ν. Ψυρούκης «τελείωσε συμβιβαστικά».¹⁹ Και λίγο πιο κάτω εξηγεί: «Η πολιτική των Νεότουρκων είχε πείσει τον τουρκικό λαό ότι η εθνική και κοινωνική του απελευθέρωση δεν μπορεί να έλθει με την διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, του Σουλτάνου και των Νεοτουρκικών συμβιβασμών προς το ξένο μπερλιαλιστικό κεφάλαιο [...] Η τουρκική εθνικοαστική επανάσταση του 1919-22 διέφερε από εκείνη των Νεότουρκων του 1908. Γινόταν σε άλλες συνθήκες και είχε μεγαλύτερη ωριμότητα.»²⁰

14. Για όλες αυτές τις εξελίξεις παρὰβ. ΚΙΤΣΙΚΗΣ, ό.π., σελ. 101 ε.

15. Στο ανθελληνικό αυτό μπιζκοτάζ έδρασε ο διαβόητος –στον ελληνικό Τύπο της Αθήνας– Κερίμ Αγάς, που είχε οργανώσει τους αχθοφόρους της Θεσσαλονίκης. Στη δράση του Κερίμ, τον Οκτώβριο του 1908, αναφέρονται αργότερα, μετά το νυμφόφορο πόλεμο του 1912, τα «Πολεμικά Παναθηναία» του 1913. Αλλά και σ' όλη τη διάρκεια της παραγμένης αυτής εποχής ο ελληνικός Τύπος ασχολείται με το πρόσωπό του (βλ. π.χ., δημοσίευμα στην *Εστία*, 24 Ιουλίου 1910).

16. Ανάμεσα σ' άλλα είχαν ισχυριστεί ότι θα κατέβαναν να πιουν καφέ στην πλατεία του Συντάγματος (ΚΟΡΔΑΤΟΣ, ό.π., Ε, σελ. 76 και ΚΙΤΣΙΚΗΣ, ό.π., σελ. 102). Η υβριστική αυτή στάση των Νεότουρκων πρέπει να είχε ταπεινώσει πολύ τους Έλληνες, γιατί μετά τις νίκες στους Βαλκανικούς του 1912-13, βρίσκουμε στην επιθεώρηση «Πολεμικά Παναθήνα» νούμερο όπου σατιρίζεται ο Σεφκέρ πασάς, που είχε απειλήσει ότι θα έπινε τον καφέ του στην Ακρόπολη.

17. Και για τα τρία ζητήματα εξωτερικής πολιτικής που είχε να αντιμετωπίσει η νεοτουρκική κυβέρνηση, βλ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ, ό.π., Ε, σελ. 75 ε. Σχετικά με το Κρητικό Ζήτημα παρὰβ. και την αφήγηση των γεγονότων στην Κρήτη από τον Σπύρο ΜΕΛΑ (*Η επανάσταση του 1909*, σελ. 221-224), που παραθέτει ο ΚΟΡΔΑΤΟΣ, ό.π., Ε, σελ. 86 ε.ε.

18. Ο Σεφκέρ πασάς έγινε παντοδύναμος εφαρμόζοντας στρατιωτικό νόμο, που παρέμεινε σε ισχύ για δύο χρόνια, ως το Μάρτη του 1911 (ΚΙΤΣΙΚΗΣ, ό.π., σελ. 80).

19. ΨΥΡΟΥΚΗΣ, ό.π., σελ. 96.

20. ΨΥΡΟΥΚΗΣ, ό.π., σελ. 97.

Αυτά, όμως, γίνονται αργότερα. Ας δούμε τώρα πώς αντιμετωπίζει τα σύγχρονά της ιστορικά γεγονότα και όλες τις τόσο σημαντικές πολιτικο-κοινωνικές εξελίξεις η επιθεώρηση «Εξω Φρενών». Χαρακτηριστικό για την Επιθεώρηση, όπως έχει επισημανθεί και σε άλλες ευκαιρίες, είναι ότι όσο βαρυσήμαντα κι αν είναι τα ιστορικά συμβάντα, και όσο μεγάλες συνέπειες και αν έχουν για τις πάρα κάτω κοινωνικές εξελίξεις, αυτή ανέμελη τα περνάει από το χωνευτήρι της άκακης σάτιράς της και τα προσαρμόζει στο μικρόκοσμό της.²¹

Ο μικρόκοσμος του «Εξω Φρενών» είναι, είπαμε, η ελληνική κοινωνία της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό και τα σημαντικά ιστορικά γεγονότα που σύντομα σκιαγραφήθηκαν πιο πάνω δίνονται από τη δική της σκοπιά, που θα μπορούσε να την χαρακτηρίσει κανείς σκοπιά του παρατηρητή. Αυτή τη στάση του παρατηρητή, που βρίζεται κατά κάποιον τρόπο έξω από τις εξελίξεις, τη βλέπουμε ακόμα και απέναντι στην αναστήλωση του Συντάγματος, που αφορούσε, βέβαια, και τους Έλληνες άμεσα, όπως όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Κι αυτό όχι γιατί ήταν σε θέση να προβλέψουν πως σύντομα οι ελπίδες για ισονομία θα αποδειχτούν φρούδες, αλλά γιατί ο ελληνικός κόσμος της Κωνσταντινούπολης έβλεπε πάντα τον εαυτό του σαν ένα κάπως ξέχωρο κομμάτι από τον «οθωμανικό» περίγυρό του. Αυτό, φυσικά, δε σημαίνει ότι οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και μαζί η επιθεώρησή τους «Εξω Φρενών» κρατούν κριτική ή έστω επιφυλακτική στάση απέναντι στο νέο καθεστώς. Κάθε άλλο. Η στάση τους είναι πέρα για πέρα θετική, όπως φαίνεται καθαρά από το κλασικό στη δομή του νούμερο της Απολυταρχίας και του Συντάγματος.²² Η πρώτη, μια γριά ξεδοντιάρα, διακωμωδείται, ενώ το Σύνταγμα, με νεοτουρκική κονκάρδα, θριαμβεύει. Του παραχωρείται μάλιστα, κάτι που συμβαίνει σε λίγες, ξεχωριστές περιπτώσεις στην ιστορία της Επιθεώρησης, και απαγγελία σοβαρόν ποιήματος: «Σύνταγμα: Εγώ; (Απαγγέλλει ενθουσιωδώς). Εγώ θα διώξω από τον ουρανό / τα σύννεφα και το παλιό σκοτάδι [...]» (χρφ. σελ. 36 ε.).

Με την ίδια θεματική, την κατάργηση του απολυταρχικού καθεστώτος, ασχολείται και το νούμερο της Μεγάλης Διαδήλωσης του Χουριέτ. Οι εκδηλώσεις του λαϊκού ενθουσιασμού ήταν μια χαρακτηριστική εικόνα των δρόμων της Κωνσταντινούπολης τις πρώτες μέρες της επαναφοράς του Συντάγματος. Αυτή την ατμόσφαιρα προσπαθεί αρχικά να μεταφέρει η επιθεώρησή μας φέροντας στη σκηνή πολύ πλήθος, Τούρκους, Έλληνες και Αρμένιους, με τουρκικές και ελληνικές σημαίες, δάδες, λάβαρα κ.λπ., που τραγουδούν όλοι μαζί τον ύμνο του Χουριέτ. Το μεγαλύτερο, ωστόσο, μέρος της σκηνής αυτής αφιερώνεται σε δύο άλλα νούμερα, έτσι ώστε κατά κάποιο τρόπο η μεγάλη διαδήλωση του Χουριέτ να υποβιβάζεται σε απλή ευκαιρία να συγκεντρωθεί στη σκηνή πλήθος για να δοθεί το απαραίτητο λαϊκό φόντο στα αστεία του Χαφούζ και του Δημητράκη, που δε σώζονται στο χειρόγραφό μας²³, και στο νούμερο των Φυλακισμένων, που σατιρίζει –πολύ δικαιολογημένα– την επέκταση της γενικής αμνηστίας πέρα από τους

21. Βλ. Λίλα ΜΑΡΑΚΑ, Εισαγωγή «Λίγο απ' όλα» στην έκδοση Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ / Λ. ΜΑΡΑΚΑ, *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση*, Αθήνα 1977, τ. Α2, σελ. 9 ε.ε.

22. Αυτό το νούμερο (κιμική γριά και νέος γεμάτος ζωντάνια) έχει βαθιά τις ρίζες του στην επιθεωρησιακή παράδοση ξεκινώντας από το νούμερο του Νίκελ και της Δεκάρας στο «Λίγο απ' όλα» (Βλ. Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ / Λ. ΜΑΡΑΚΑ, *ό.π.*, τ. Α2, σελ. 115 ε.ε.).

23. Πρόκειται για τυπικό επιθεωρησιακό νούμερο αφιερωμένο σε δύο σίγουρα γνωστούς τύπους της Κωνσταντινούπολης, για τους οποίους όμως δεν στάθηκε δυνατό να βρεθούν πληροφορίες.

πολιτικούς κατάδικους και στους ποινικούς. Ειδικά αυτό το νούμερο πρέπει να μίλαγε απ' ευθείας στην καρδιά των φιλήσυχων αστών, που δημιούργημα δικό τους και καθρέφτης τους ταυτόχρονα είναι η Επιθεώρηση.²⁴

Περιορισμένα σε προσωπικό επίπεδο είναι, τέλος, τα νούμερα που έχουν για θέμα την προσπάθεια εκκαθάρισης που έκαναν οι Νεότουρκοι καταδιώκοντας και τιμωρώντας ισχυρούς παράγοντες του παλιού, φαύλου, απολυταρχικού καθεστώτος. Τρεις πασάδες, ο Ραφιή, ο Ζεκή και ο Χαμντή, περιφέρονται σαν αξιοπερίεργα ζώα στο κλουβί, ενώ ο Ιτζέτ διακωμωδεύεται στην προσπάθειά του να διαφύγει, μ' ένα νούμερο που ακολουθεί πιστά τις ενέργειες και κινήσεις του Ιτζέτ στην πραγματικότητα.

Γεγονότα της εξωτερικής πολιτικής δεν ενδιαφέρουν ιδιαίτερα το «*Εξω Φρενών*». Ουσιαστικά αναφέρονται μόνο δύο-τρία θέματα. Ένα από αυτά είναι οι περιπολίες του αγγλικού στόλου στη Μεσόγειο. Με τον τρόπο του χειρισμού του, όμως, το θέμα απογυμνώνεται από κάθε απειλητική πλευρά του. Οι κινήσεις του αγγλικού στόλου μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα, γιατί κύριος στόχος της σάτιρας είναι οι εφημερίδες και τα παρρητήματα που βγάζουν παρακολουθώντας τις κινήσεις του. Καθώς μάλιστα, αφήνεται να εννοηθεί ότι οι δημοσιογράφοι βγάζουν αυτές τις ειδήσεις από το μυαλό τους, το θέμα του αγγλικού στόλου χάνει όλη του τη σημασία.²⁵ Το δεύτερο θέμα εξωτερικής πολιτικής, που κι αυτό αναφέρεται μόνο δίνοντας αφορμή για μερικά καλαμπούρια, είναι η ανεξαρτησία της Βουλγαρίας και η αυτοανακήρυξη του Φερδινάνδου σε Τσάρο των Βουλγάρων. Με τον ίδιο τρόπο γίνεται, τέλος, και αναφορά στο αντιαυστριακό μπόϊκοτάζ, ενώ το παρόμοιο μπόϊκοτάζ ενάντια στην Ελλάδα αποσιωπάται. Η αντιμετώπιση αυτή ανταποκρίνεται στη γενικότερη ιδεολογία της Επιθεώρησης να παριστάνει απ' τη μια μεριά το πολιτικό θέατρο, να περριφρανεύεται για την άμεση επαφή της με την επικαιρότητα κ.λπ. κ.λπ. κι από την άλλη να μην εκτίθεται, να συμπολιτεύεται, να αμβλύνει τις αντιθέσεις με την, κατά ίδιο τεκμήριο, ανώδυνη σάτιρά της. Στην ειδικότερη περίπτωση, βέβαια, των θεμάτων Αυστρία, Βουλγαρία, Ελλάδα ήταν, ίσως, αναγκαία κάποια επιφυλακτικότητα, γιατί και τα τρία αποτελούσαν πολύ ευαίσθητα σημεία της νεοτουρκικής κυβερνητικής πολιτικής και ποτέ δεν μπορεί κανείς να ξέρει μέχρι ποίου σημείου θα σεβόταν τις συνταγματικές ελευθερίες ένα νέο, συνταγματικό βέβαια, καθεστώς, που είχε όμως εγκαθιδρυθεί με στρατιωτικό πραξικόπημα.

Λίγο μεγαλύτερη έκταση, χωρίς, όμως, να φτάνει την αυτοτέλεια ενός νούμερου, δίνεται σ' ένα άλλο θέμα της επίσημης κυβερνητικής πολιτικής, επειδή εφάπτεται με τα ειδικά ζητήματα που ενδιαφέρουν άμεσα και ζωτικά τους Έλληνες υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Πρόκειται για τα αιματηρά γεγονότα της Σάμου (12 Μάη 1908),

24. Βλ. Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ, Γενική Εισαγωγή και Α. Α. ΜΑΡΑΚΑ, Εισαγωγή «*Λίγο απ' όλα*» στην έκδοση Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ / Α. ΜΑΡΑΚΑ, ό.π., τ. Α1, σελ. 42 ε. και τ. Α2, σελ. 9 αντίστοιχα.

25. Στην πραγματικότητα η παρουσία του αγγλικού στόλου στη Μεσόγειο ήταν ένας πολύ σημαντικός παράγοντας για τη διεθνή πολιτική. Παραδειγματικά ας αναφερθεί ότι όταν η Κρήτη κήρυξε την ένωση της με την Ελλάδα (24 Σεπτεμβρίου 1908), για να μην επανληφθεί η ελληνική απόβαση στο νησί, όπως είχε γίνει στα 1897, ο αγγλικός στόλος περιπολούσε στο Αιγαίο σε ένδειξη φιλίας προς την Τουρκία. (Πρόσδος –της Κωνσταντινούπολης, όπως και όλες οι παρακάτω παραπομπές– 1 Οκτώβρη 1908). Η σημασία που έδινε η ίδια η Αγγλία στην παρουσία του στόλου της που έπαιζε το ρόλο του ρυθμιστή, φαίνεται και από το γεγονός ότι την ίδια εποχή το βρετανικό υπουργείο Ναυτικών είχε ανακαλέσει όλες τις χριστουγεννιάτικες άδειες του πληρώματος, γιατί ο αγγλικός στόλος της Μεσογείου έπρεπε να είναι έτοιμος «*δια παν ενδεχομένον*». (Πρόσδος, 29 Νοέμβρη 1908).

όταν ο σουλτανικός στρατός είχε κάνει εκεί απόβαση για να καταπνίξει ενωτικό κίνημα με την Ελλάδα. Καθώς τα γεγονότα είχαν συμβεί πριν από τη νεοτουρκική επανάσταση, μπορούσε τώρα ασκηθεί μια συμπολιτευόμενη κριτική και να γίνει καταγγελία του ηγεμόνα του νησιού Ανδρέα Κοπάση, που ήταν εκπρόσωπος του παλιού καθεστώτος, ότι ήταν προσωπικά υπεύθυνος για την κατάσταση που είχε τότε δημιουργηθεί.

Το γεγονός ότι με τις εγγυήσεις του νέου συνταγματικού καθεστώτος η εργατική τάξη πρόβαλε με μαχητικότητα τα αιτήματά της και παρουσιάστηκε ένα κύμα από απεργίες, δε μπορούσε παρά να προκαλέσει την αφ' υψηλού ειρωνείας της Επιθεώρησης, που έδινε έκφραση στο πνεύμα και τα αισθήματα της αστικής τάξης. Οι τσιγαριέρες και πακεταρίστρες του εργοστασίου του Μονοπωλίου των Καπνών, μόνο σαν χαριτωμένα θηλυκά συγκινούν τους Κομπέρ του «*Εξω Φρενών*». Όσο πάλι για τους Αρτοποιούς, που απεργούν κι αυτοί και είναι και Χιώτες επί πλέον, αυτοί προσφέρονται από μόνοι τους για χλευαστική θυμίδα.

Όπως γίνεται πάντα στην Επιθεώρηση, το μεγαλύτερο μέρος είναι αφιερωμένο σε φαινόμενα, στιγμιότυπα, γεγονότα, καταστάσεις και περιστατικά της κοινωνικής ζωής της ελληνικής παροικίας της Κωνσταντινούπολης. Αλλά ακόμα και αυτή η ντόπια κοινωνική ζωή περνάει μέσα από ένα πρίσμα, που τη διογκώνει και τονίζει την ιδιαιτερότητά της. Παρουσιάζεται κοιταγμένη από ένα τρίτο, ξένο μάτι, το μάτι του επισκέπτη από την Ελλάδα. Μια ευτυχής συγκυρία δίνει στην επιθεώρηση «*Εξω Φρενών*» μια μοναδική ιδιομορφία. Το τυχικό ζευγάρι των Κομπέρ, ο ντόπιος που ξεναγεί ένα νεοφερμένο²⁶, έχει εδώ μιαν άλλη, οργανική λειτουργικότητα. Αναπαράγεται στους δύο συγγραφείς της επιθεώρησης, στον κωνσταντινουπολίτη σατιρικό δημοσιογράφο Κ. Γ. Μακρίδη και τον επισκέπτη στην Κωνσταντινούπολη αθηναίο δημοσιογράφο και πετυχημένο ήδη επιθεωρησιογράφο Πολ. Δημητράκοπουλο.

Ο Κ. Γ. Μακρίδης, γνωστός δημοσιογράφος του ελληνικού *Ταχυδρόμου* της Κωνσταντινούπολης, όπου γράφει με το ψευδώνυμο Μεφιστοφελής, όταν το συνταγματικό καθεστώς παραχώρησε ελευθεροτυπία, άρχισε να εκδίδει και μια δική του εβδομαδιαία εφημερίδα πολιτικής και φιλολογικής σάτιρας, το *Εμπρός. Σατιρικόν - Μεφιστοφελικόν*.²⁷ Ο Δημητράκοπουλος, πάλι, είχε επισκεφτεί με την ευκαιρία της μεταπολίτευσης, όπως και πολλοί άλλοι έλληνες δημοσιογράφοι και λόγιοι, την Κωνσταντινούπολη, όπου ανάμεσα σ' άλλα είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει και την εκεί ελληνική θεατρική κίνηση. Παραβρέθηκε μάάλιστα και σε παράσταση δικού του έργου.²⁸

Στη διάρκεια αυτής της επίσκεψης του Δημητράκοπουλου στην Κωνσταντινούπολη πρέπει, χωρίς άλλο, να γεννήθηκε η ιδέα μιας ειδικά για την Κωνσταντινούπολη γραμμένης επιθεώρησης²⁹, με τη συνεργασία των δύο συγγραφέων. Σε γενικές γραμμές είναι εύκολος και ένας διαχωρισμός των νούμερων: Από τη μια μεριά τυπικά και παραδοσιακά επιθεωρησιακά νούμερα ή ακόμα και καθαρές μμήσεις, αντιγραφές ή επαναλήψεις

26. Π.χ. Δημαρχία-Αρχοιογιάννης στο «*Λίγο απ' όλα*» ή Ουδετερότης-Άρης στο «*Ξιφίρ-Φαλέρ*».

27. Το πρώτο τεύχος κυκλοφόρησε στις 2 Αυγούστου 1908.

28. «*Η έξοσις του Όθωνος*» στο θέατρο «*Βαριετέ*», από το θίασο Λέοντος-Κουκούλα. (*Νέα Εφημερίς* – της Κωνσταντινούπολης, όπως και όλες οι πάρα κάτω παραπομπές–, 18 Αυγούστου 1908.

29. Τα «*Παναθήναια*», όπως και άλλες μεγάλες ετήσιες αθηναϊκές επιθεωρήσεις (αλλά και το «*Λίγο απ' όλα*») παίζονταν πάντα και με μεγάλη επιτυχία από τους ελληνικούς θιάσους που έκαναν περιοδεία στα ελληνικά κέντρα του εξωτερικού.

γνωστών νούμερων από άλλες επιθεωρήσεις του Πολ. Δημητρακόπουλου,³⁰ πρέπει να ανήκουν κατά κύριο λόγο σ' αυτόν. Η τοπική, πάλι, σάτιρα, τα περισσότερα νούμερα με κωνσταντινουπολίτικο θέμα, πρέπει να ανήκουν στον Μακρίδη, χωρίς να αποκλείεται βέβαια, ότι μερικά από αυτά τα θέματα μπορεί να τα είχε εντοπίσει το έμπειρο μάτι του αθηναίου επιθεωρησιογράφου.

Συμπερασματικά πρέπει να υπογραμμιστεί ότι το «*Εξω Φρενών*» παραμένει πιστό στην επιθεωρησιακή παράδοση και κατά πρώτο λόγο δεν είναι παρά ο καθρέφτης που αυτοκατοπτρίζεται η κοινωνία του περιγύρου. Όπως διαφημίζεται στις αναγγελίες, από την επιθεώρηση αυτή «παρελαύνει» όλη η κοινωνία «σατιριζόμενη».³¹ Το πανηγύρι στο Αγίασμα του Μπαλουκλή, η περιφορά του δίσκου στις εκκλησίες, τα Φιλανθρωπικά Καταστήματα και οι συνδρομές γι' αυτά, οι Επίτροποι και Σύμβουλοι και όλοι αυτοί που σταδιοδρομούν με την ανάμειξή τους στα κοινά, το Διαρκές Εθνικόν Μικτόν Συμβούλιον του Πατριάρχου και ο περίφημος Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος της Κωνσταντινούπολης είναι μια σειρά από τέτοιου είδους θέματα. Ιδιαίτερα έντονο τοπικό χρώμα έχει, φυσικά, το νούμερο των Συνοικιών της Πόλης, όπου η κάθε μια εμφανίζεται έχοντας στο κουτούμι της κάτι χαρακτηριστικό που συμβολίζει την ιδιομορφία της.

Ένας άλλος κύκλος θεμάτων που πάντα έχουν τη θέση τους στην Επιθεώρηση είναι τα γενικότερα φαινόμενα της εποχής και η κριτική τους από συντηρητική περισσότερη σκοπιά. Την έκλυση των ηθών, π.χ., σατιρίζει το νούμερο των Εραστών, όπου οι δύο σύζυγοι αλληλοσυλλαμβάνονται «επ' αυτοφώρῳ», ή το νούμερο-μίμηση των Φίφτυ-του του «*Κινηματογράφου του 1908*», που σατιρίζει την ξενομανία της νεόπλουτης ψευδοαριστοκρατίας κ.ά.

Εξετάζοντας, λοιπόν, τα νούμερα του «*Εξω Φρενών*», την επιλογή των θεμάτων και το χειρισμό τους, βγαίνει χωρίς δυσκολία το συμπέρασμα, ότι η βυζαντινή αυτή επιθεώρηση δεν είναι τίποτ' άλλο παρά ένας ακόμα κρίκος στην αλυσίδα των έργων της Αθηναϊκής Επιθεώρησης. Η μόνη της ιδιομορφία είναι ότι έχει για επίκεντρο την καθημερινή επικαιρότητα της ελληνικής κοινωνίας παροικίας της Κωνσταντινούπολης και όχι αυτήν της αστικής κοινωνίας της Αθήνας. Γι' αυτό, εξάλλου, χαρακτηρίζεται από τους συγγραφείς της «βυζαντινή» και όχι όπως οι άλλες επιθεωρήσεις «αθηναϊκή». Αυτό όμως δεν την κάνει να αποτελεί δικό της επιθεωρησιακό τύπο. Αντίθετα είναι μια επιθεώρηση που ανταποκρίνεται σε όλους του κανόνες του είδους. Και οι «αθηναϊκές» επιθεωρήσεις, εξάλλου, όταν παρουσιάζονταν στα ελληνικά αστικά κέντρα του εξωτερικού από ελληνικούς θιάσους που έκαναν περιοδεία, ήταν πάντοτε εμπλουτισμένες με «επιτόπια» και «επίκαιρα».³² Στην περίπτωση του «*Εξω Φρενών*» αυτά τα επιτόπια δεν είναι, βέβαια, εμβόλιμες προσθήκες, αλλά πρωτογενή στοιχεία και καταλαμβάνουν πολύ μεγαλύτερο χώρο.

30. Ο ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ συνήθιζε να φρεσκάρει και να ξαναχορημοποιεί παλιά πετυχημένα νούμερά του σε νέες επιθεωρήσεις.

31. *Εμπρός. Σατιρικών - Μεμιοτοφελικών*, αρ. 17, 22 Νοέμβρη 1908, σελ. 4 κ.α.

32. Παράβ. π.χ., τα γκρ. ΚΑΝΔΗΛΙΩΤΗ που ανταποκρίνονται σε παραστάσεις στην Αλεξάνδρεια το 1918. Από το «*Λίγο απ' όλα*» έχουν απομακρυνθεί σαφώς που είχαν χάσει την επικαιρότητα τους (βλ. Λ. ΜΑΡΑΚΑ, εισαγωγή «*Λίγο απ' όλα*», τ. Α' 2, σελ. 38), ό.π, ενώ στα «*Πολεμικά Παναθήναια*» έχουν διασωθεί τα αλεξανδρινά, επιτόπια-επίκαιρα τετράστιχα.

B. Το ελληνικό θέατρο της Κωνσταντινούπολης στα 1908/09 και η παράσταση του «Έξω Φρενών»

Είναι γνωστό ότι η κύρια θεατρική σαιζόν της Αθήνας στις αρχές του αιώνα ήταν η καλοκαιρινή. Γεγονός επίσης είναι ότι δεν υπήρχαν ούτε αξιολογικά χειμερινά θέατρα. Είναι, βέβαια, λίγο δύσκολο ν' αποφασίσει κανείς με βεβαιότητα ποιο από τα δύο ήταν συνέπεια του άλλου. Πιο πιθανό είναι, πάντως, να δημιουργήθηκε πρώτα η παράδοση της καλοκαιρινής περιόδου. Ας μην ξεχνάμε ότι η Αθήνα, η νέα πρωτεύουσα του μικρού, νεοσύστατου βαλκανικού κράτους με τους ξένους βασιλιάδες, δεν είχε αρχικά να επιδείξει μεγάλα πολιτιστικά επιτεύγματα. Η θεατρική της κίνηση είχε για επίκεντρο τις παραστάσεις που έδιναν ξένοι (ιταλικοί ή γαλλικοί κυρίως) περαστικοί θίασοι, στην πλειοψηφία τους μελοδραματικοί. Φυσικά, οι ξένοι αυτοί θίασοι οργάνωναν τις περιοδείες τους στην ανατολική Μεσόγειο κατά προτίμηση το καλοκαίρι, που οι καιρικές συνθήκες ήταν ευνοϊκές αλλά και η θεατρική ζωή στη χώρα τους υποτονική. Έτσι, και όταν πια δημιουργήθηκαν αξιολογικοί ελληνικοί θίασοι συνεχίστηκε η παράδοση να παίζουν στην Αθήνα τους καλοκαιρινούς μήνες, με τον ωραίο καιρό, στα διαμορφωμένα θερινά θέατρα. Το χειμώνα, αντίθετα, οι αθηναϊκοί θίασοι οργάνωναν περιοδείες στα διάφορα μεγάλα αστικά κέντρα του έξω ελληνισμού. Επισκεπτόνταν την Αίγυπτο, τη Ρουμανία, τα παράλια του Εύξεινου Πόντου και της Μικράς Ασίας, όπου υπήρχε η παράδοση της χειμωνιάτικης θεατρικής σαιζόν και η κατάλληλη υποδομή, καθώς η εξέλιξη της αστικής κοινωνίας αυτών των πλούσιων, εμπορικών κυρίως, ελληνικών παροικιών δεν ήταν η ίδια με την εξέλιξη της κοινωνίας της μικρής επαρχιακής πόλης, που είχε γίνει πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.

Αλλά και όταν πια, στις αρχές του 20ου αιώνα, η Αθήνα είχε γίνει το αδιαμφισβήτητο κέντρο του ελληνικού θεάτρου, συνεχίστηκε αυτή η πρακτική (έντονη θερινή θεατρική περίοδος στην Αθήνα, περιοδείες των αθηναϊκών θιάσων το χειμώνα στο εξωτερικό), γιατί ήταν και από οικονομική άποψη συμφέρουσα. Με μια περιοδεία στα μεγάλα ελληνικά κέντρα του εξωτερικού όχι μόνο δεύτεροι θίασοι με άσημους ή ξεπεσμένους ηθοποιούς κατάφεραν να επιβιώσουν αλλά και οι μεγάλοι θίασοι της Αθήνας είχαν εκεί σίγουρο τον καλλιτεχνικό και οικονομικό θρίαμβο.³³

Ένας από τους πιο σημαντικούς σταθμούς αυτών των περιοδειών, χωρίς να είναι ο σπουδαιότερος, ήταν και η Κωνσταντινούπολη, που είχε αναπτυγμένη ελληνική θεατρική κίνηση. Τα σπουδαιότερα θέατρα βρισκόταν, φυσικά, στην κοσμοπολίτικη συνοικία του Πέραν, που συγκέντρωνε και όλη την αφρόκριση της ελληνικής κωνσταντινουπολίτικης παροικίας. Εκεί βρισκόταν το θέατρο «Ποικιλιών» (ή «Βαριετέ»³⁴) και το «Ωδείον»³⁵, καθώς επίσης και τα δύο θέατρα των Μνηματακίων, το «Αμφιθέατρον»³⁶, και το

33. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε ότι το χειμώνα του 1913/14 η Κοτοπούλη πηγαίνοντας για την περιοδεία που είχε οργανώσει στη Ρουμανία (Βραίλα, Κωνσταντζα, Γαλάζιον και Βουκουρέστι, *Πατρίς*, 9 Σεπτέμβρη 1913) πέρασε από την Κωνσταντινούπολη, όπου της πρόσφεραν 1.000 λίρες για μερικές παραστάσεις, αλλά εκείνη «επειγόμενη δια Ρουμανίαν» δεν δέχτηκε (*Εσπερινή*, 1 Δεκέμβρη 1913).

34. Διευθυντής του θεάτρου πρέπει να ήταν ο Έλληνας Ταμπουρίδης, που τ' όνομά του αναφέρεται στον Τύπο με την ευκαιρία της εμφάνισης της Γαλλίδας Σωσάννης Δεπρές και του θιάσου της στο «Βαριετέ» (Πρόοδος, 15 Φλεβάρη 1908).

35. Διευθυντής ο Π. Ραντόπουλος (*Πρόοδος*, 15 Φλεβάρη 1908).

36. Το «Αμφιθέατρον» με διευθυντή τον Έλληνα Σταύρο Παπαδόπουλο (*Νέα Εφημερίς*, 17 Ιούλη 1907) φιλοξενούσε κυρίως ξένους μελοδραματικούς θιάσους. Π.χ. τον Ιούλη του 1907 το γαλλικό κωμειδύλλιο του

«Χειμερινόν».³⁷ Στα κεντρικά θέατρα του Πέραν και ιδιαίτερα στο «Βαριετέ» και στο «Ωδεϊόν» έδιναν τις παραστάσεις τους οι αξιόλογοι ελληνικοί θίασοι που επισκέπτονταν την Κωνσταντινούπολη.

Αλλά και πολλές συνοικίες της Πόλης ή και πιο μακρινές κοινότητες είχαν δικό τους θέατρο, όπως π.χ. το Θέατρο του Μεγάλου Ρεύματος³⁸ ή το Θέατρο της Φιλοπόχου Α-δελφότητος Ταταούλων.³⁹ Στο Φανάρι υπήρχε το θέατρο «Κιλ Μπουρνού» όπου έδιναν έκτακτες παραστάσεις και διάφοροι ελληνικοί θίασοι που βρισκόνταν στην Κωνσταντινούπολη⁴⁰, όπως έκαναν επίσης και στη θεατρική αίθουσα της Λέσχης «Μνημοσύνη». Η θεατρική αίθουσα αυτή της ελληνικής Λέσχης του Φαναριού αναφέρεται, μάλιστα, και στη στήλη θεαμάτων των ελληνικών εφημερίδων, όπου δίνεται εκεί κάποια αξιολόγηση παράστασης.⁴¹ Αξιώσεων πρέπει να ήταν και το θέατρο της Χαλκιδόνας, γιατί κι αυτό αναφέρεται συχνά στη στήλη θεαμάτων των εφημερίδων. Η ελληνική αυτή συνοικία είχε εκτός από το χειμερινό και θερινό θέατρο στον Κήρτο του Μουχουρδαριού.⁴² Στα 1907 άνοιξε, «νεότευκτον» εκείνη τη χρονιά, και το θερινό θέατρο της Αποβάθρας της Πριγκίπου.⁴³

Κλεμάν Σνλβέστρ (*Νέα Εφημερίς*, 17 Ιούλη 1907 με τα μέλη του θιάσου και το ρεπερτόριο), τον Αύγουστο τον ιταλικό θίασο Καστελιάνο (*Νέα Εφημερίς*, 29 Αυγούστου με τα μέλη και 4 Σεπτέμβρη 1907, με το ρεπερτόριο), το Σεπτέμβρη το γαλλικό θίασο οπερέας του Μενιέλ (*Νέα Εφημερίς*, 7 Σεπτέμβρη 1907 ε.ε. με ρεπερτόριο, ονόματα, κρίσεις κ.λπ.), το Μάη του 1908 φιλοξενείται πάλι ο Καστελιάνο (*Νέα Εφημερίς*, 29 Απρίλη 1908), τον Ιούνιο ο γαλλικός μικρός θίασος κωμωδιών του Λουδ. Γκαρδέ με κωμικό και δραματικό ρεπερτόριο (*Νέα Εφημερίς*, 12 Ιούνη 1908), τον Ιούλη γαλλικός μελοδραματικός θίασος (*Νέα Εφημερίς*, 3 Ιούλη 1908) κ.ο.κ.

37. Για το χειμερινό θέατρο των Μνηματσαίων έχουμε μια σύγχρονη χαρακτηριστική περιγραφή: «Είναι μικρόν αλλά κομμορρεπές και ωραίν. Η αίθουσα αυτού δεν έχει την ευρύτητα και λαμπρότητα των αιθουσών του «Πέρα-Παλάς», ουδέ την πολυτέλεια και τον διάκοσμον, ἀλλ' είναι ευπρεπώς διασκευασμένη και καλώς πεικοσμημένη [...] Από ετών περιουσιλλέγει κατά την χειμερινήν εποχὴν θιάσους θεατρικούς διερχομένους εκ της ημετέρας πόλεως και παρουσιάζει επικροτούμενα και θαυμαζόμενα ἡδυπαθέστατα ἀλλὰ και ψυχοφθόρα ἔργα διασημῶν δραματουργῶν ὑπὸ επιφανῶν υποκριτῶν παριστάμενα.» (Γ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Βυζαντινά Σελίδες*, Αθήνα, 1910, τ. Β', σελ. 150).

38. *Νέα Εφημερίς*, 21 Δεκέμβρη 1907, όπου αναγγέλλεται έκτακτη παράσταση του θιάσου Ταβουλάρη, που κανονικά έπαιζε στο κεντρικό θέατρο «Βαριετέ» του Πέραν.

39. Το θέατρο αυτό χρησιμοποιεί για διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις ή και ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις (*Πρόδοος*, 2 Νοέμβρη 1908, όπου αναγγέλλεται συνανλία του Μουσικού Συλλόγου Ταταούλων μαζί με την παράσταση δύο κωμωδιών από ερασιτέχνες). Αλλά και επαγγελματικοί θίασοι πήγαιναν εκεί για έκτακτες παραστάσεις (*Πρόδοος*, 30 Νοέμβρη 1908, όπου αναγγέλλεται παράσταση της «Φαύστα» από την Αικ. Βερώνη, *Νέα Εφημερίς*, 22 Μάρτη 1908) κ.λπ.

40. Π.χ., έκτακτη παράσταση του θιάσου της Βερώνη, που κανονικά έπαιζε στο «Ωδεϊόν» του Πέραν, με τον Λεκατσά ως Σάνλοκ στον «Εμπορο της Βενετίας» (*Πρόδοος*, 23 Γενάρη 1908) ή με την ίδια τη Βερώνη στη «Μάγδα» του Σούδερμανν (*Πρόδοος*, 16 Φεβάρη 1908). Αναγγέλλονται επίσης παραστάσεις και άλλων θιάσων δεύτερης κατηγορίας, που το όνομά τους δεν θεωρείται αξιο δημοσίευσης στον Τύπο, όπως π.χ., η παράσταση του ελληνικού έργου «Αρματωλοί και Κλέπται» του Σιαμαρτζίδου (*Νέα Εφημερίς*, 23 Ιούλη 1908). Συναντάμε ακόμα και αναγγελία παράστασης ταχυδακτυλουργού (*Πρόδοος*, 10 Μάη 1908), πράγμα που σημαίνει ότι το «Κιλ Μπουρνού» λειτουργούσε και σαν θέατρο παιγνίων.

41. Ο θίασος του Πέτρου Λέντοτς, π.χ., παρουσιάζει εκεί το εθνικό ἔργο «Παύλος Μελάς» (*Πρόδοος*, 12 Νοέμβρη 1908), ο θίασος της Αικ. Βερώνη τη «Φαύστα» για τους «ομογενείς του Φαναριού και των πέριξ» (*Πρόδοος*, 22 Νοέμβρη 1908) κ.ά.

42. Εκτός από τους ελληνικούς θιάσους στο θερινό θέατρο Μουχουρδαριού φιλοξενούνται και ξένοι, όπως π.χ., ο ιταλικός μελοδραματικός θίασος Καστελιάνο, που το Μάη του 1908 είχε αρχίσει τις παραστάσεις του σε κεντρικό θέατρο (βλ. πιο πάνω, νποσημ. 36) και από τον Ιούνιο μεταφέρθηκε στο θερινό θέατρο Χαλκιδόνας (*Πρόδοος*, 4 Ιούνη 1908 κ.α.).

43. *Νέα Εφημερίς*, 7 Σεπτέμβρη 1907.

Κατά την περίοδο που εξετάζεται, γύρω στα 1908, η κίνηση των ελληνικών θιάσων στην Κωνσταντινούπολη παρουσιάζει, όπως πάντα, ενδιαφέρον. Από τα μέσα του Αυγούστου του 1908 βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη ο θιάσος του Πέτρου Λέοντος και της κυρίας Κουνκούλα⁴⁴, που δίνει παραστάσεις στο «Βαριετέ» (*Νέα Εφημερίς*, 18 Αυγούστου 1908). Ο θιάσος ονομάζεται «Εθνικόν Θέατρον» (*Πρόοδος*, 12 Νοέμβρη 1908) και έχει στο ρεπερτόριο του διάφορα ελληνικά πατριωτικά έργα. Προμέρα έκανε με το δράμα «Κατοχή ή Όθων και Αμαλία» του Γερ. Βόικου, στις 17 Αυγούστου, ακολούθησε «Η Έξωσις του Όθωνος» του Πολ. Δημητράκοπουλου «παρισταμένου του συγγραφέως», ενώ για την ίδια εβδομάδα αναγγέλλονται τα έργα «Ο θάνατος του Όθωνος» και «Ιωάννης Κωλέτης» του ίδιου συγγραφέα (*Νέα Εφημερίς*, 18 Αυγούστου 1908) με την ευκαιρία, σίγουρα, της παραμονής του στην Κωνσταντινούπολη.⁴⁵ Στο ρεπερτόριο του θιάσου βρίσκονται ακόμα «Η Βαβυλωνία» του Βυζάντιου (*Πρόοδος*, 5 Σεπτεμβρη 1908), το έργο «Βούλγαροι και Έλληνες ή Παύλος Μελάς»⁴⁶, η κωμωδία «Η Παληόγλωσσα» (*Πρόοδος*, 12 Νοέμβρη 1908), κ.ά. Ο θιάσος δίνει εκτός από το «Βαριετέ» και σποραδικές παραστάσεις στο «Ωδείον» (τιμητική του θιασάρχη, *Πρόοδος*, 8 Οκτώβρη 1908), στο θέατρο της Λέσχης «Μνημοσύνη» του Φαναριού (*Πρόοδος*, 12 Νοέμβρη 1908) και στο θέατρο Χαλκηδόνας (*Πρόοδος*, 22 Οκτώβρη 1908).

Μια σταθερή παρουσία στην Κωνσταντινούπολη, από τη χειμωνιάτικη ήδη περίοδο του 1907/08, έχει ο Ελληνικός Δραματικός Θιάσος της Αι. Βερώνη και του Γεωργ. Γεννάδη.⁴⁷ Στο θιάσο συμμετέχουν πολλοί γνωστοί ηθοποιοί, όπως ο Εμ. Καντώτης και η Χαρ. Ταβουλάρη (*Νέα Εφημερίς*, 15 Νοέμβρη 1907) ο Ν. Λεκατσάς⁴⁸ (*Νέα Εφημερίς*, 16 Νοέμβρη 1907), ο Ν. Πλέσσας (*Νέα Εφημερίς*, 6 Δεκέμβρη 1907 και *Πρόοδος* 15 Φλεβάρη 1908), ο Π. Τσούκας (*Πρόοδος*, 29 Μάρτη 1908) κ.ά.. Το ρεπερτόριο απαρτίζουν κυρίως κλασικά δράματα όπως «Ο Οθέλλος» (επιτυχία του Λεκατσά, *Νέα Εφημερίς*, 16 και 17 Νοέμβρη 1907), «Ο Αρχισιδηρουργός» (*Νέα Εφημερίς*, 4 Δεκέμβρη 1907) «Ρισελιέ» (*Νέα Εφημερίς*, 17 Μάρτη 1908), «Ο Αμαξηλάτης των Άλπεων» (*Νέα Εφημερίς*, 29 Μάρτη 1908) κ.ά. Υπάρχει επίσης ενδιαφέρον για τη ντόπια δραματική παραγωγή, όπως φαίνεται από την παράσταση του έργου «Δύο Μητέρες» της κωνσταντινουπολίτισσας Αγγελίας Μ. Σωφρονιάδου (*Νέα Εφημερίς*, 22 και 26 Μάρτη 1908) και του δράματος του δημοσιογράφου Αχ. Καλεύρα «Η Κόρη του Χρηματιστού» (*Νέα Εφημερίς*, 12 Απρίλη 1908).

Ο θιάσος Αι. Βερώνη-Γεωργ. Γεννάδη έμεινε στην Κωνσταντινούπολη ολόκληρη την χειμωνιάτικη περίοδο του 1907/08, συνέχισε, μάλιστα, τις παραστάσεις του και μετά το Πάσχα (*Νέα Εφημερίς*, 12 Απρίλη 1908). Αρχικά έπαιξε στο «Ωδείον» (*Νέα Εφημερίς*, 2 Νοέμβρη 1907) και αργότερα, για τη δεύτερη χειμερινή περίοδο μεταφέρθηκε στο χειμερινό

44. Σε διάφορα δημοσιεύματα το όνομα τονίζεται και στη λήγουσα, Κουνκούλα.

45. Για την επίσκεψη του Πολ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ στην Κωνσταντινούπολη βλ. πιο πάνω, σελ. 385.

46. Συγγραφέας του έργου, που αναφέρεται με τον τίτλο «Βούλγαροι και Μακεδόνες ή Παύλος Μελάς», είναι ο ίδιος ο Π. Λέων, ο οποίος παίζει και το ρόλο του Μελά (*Πρόοδος*, 8 Οκτώβρη 1908).

47. Με την ευκαιρία της τιμητικής του θιασάρχη στο θέατρο «Ωδείον» η εφημερίδα *Πρόοδος* (10 Φλεβάρη 1908) δημοσιεύει σύντομο χαρακτηρισμό και φωτογραφία του. Φωτογραφία της Βερώνη δημοσιεύει το περιοδικό *Νέον Πνεύμα*, (αρ. 11, 4 Γενάρη 1909, σελ. 192), ενώ με την ίδια ευκαιρία, τιμητική της μεγάλης τραγουδού στο θέατρο Μνηματάρχων, η *Πρόοδος* (9 Γενάρη 1909) δημοσιεύει άρθρο στην πρώτη σελίδα.

48. Άρθρο με βιογραφικά στοιχεία και χαρακτηρισμό του καλλιτέχνη, καθώς και φωτογραφία δημοσιεύει η *Πρόοδος*, 13 Γενάρη 1908.

θέατρο Μνηματακίων (*Νέα Εφημερίς*, 5 Μάρτη 1908). Παράλληλα σ' όλο το διάστημα της παραμονής του ο θίασος έδωσε και μερικές έκτακτες παραστάσεις σε συνοικιακά θέατρα, όπως π.χ. στο θέατρο Χαλκηδόνος (*Νέα Εφημερίς*, 20 Φλεβάρη 1908) κ.α.

Αλλά και την επόμενη χειμερινή σαζόν, 1908/09, η «συμπολίτις κ. Βερώνη» (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 4, 16 Νοέμβρη 1908, σελ. 64) επιστρέφει στην Κωνσταντινούπολη για ναδώσει παραστάσεις στο χειμερινό θέατρο Μνηματακίων (*Πρόοδος*, 9 Νοέμβρη 1908). Αυτή τη φορά η Βερώνη, καθώς δεν υπάρχει πια λογοκρισία⁴⁹, έχει σκοπό, όπως τονίζει η ίδια σε έκκληση που απευθύνει προς τους συμπατριώτες της, να πραγματοποιήσει το όνειρό της και να παρουσιάσει στη γενέτειρά της το εθνικό της δραματολόγιο από έργα που πρώτη αυτή είχε διδάξει (*Πρόοδος*, ό.π.). Πραγματικά, έναρξη των παραστάσεων έγινε με τη «*Φαύστα*» του Δ. Βερναρδάκη, που η Βερώνη είχε πρωτοπαίξει πριν 15 χρόνια στην Αθήνα. (Στην κωνσταντινουπολίτικη παράσταση το ρόλο του Μεγ. Κωνσταντίνου είχε ο Γεννάδης και του Κρίστου ο Δαμάσκος, *Πρόοδος*, ό.π.). Έκτακτες παραστάσεις της «*Φαύστας*» δόθηκαν σε διάφορα θέατρα, όπως στη Λέσχη «Μνημοσύνη» (*Πρόοδος*, 22 Νοέμβρη 1908) ή στο θέατρο της Φιλοπτώχου Αδελφότητος Ταταούλων (*Πρόοδος*, 30 Νοέμβρη 1908). Ένα άλλο εθνικό έργο που παρουσίασε η Βερώνη ήταν η «*Αρτεμισία η Σαλαμινομάχος*» του «δαφνοστεφούς ποιητού» Τιμ. Αμπελά (*Πρόοδος*, 3 Δεκέμβρη 1908). Παράλληλα παρουσιάστηκαν και έργα ξένου ρεπερτορίου όπως «*Οθέλλος*» (*Πρόοδος*, 28 Νοέμβρη 1908), «*Ο Αμαζηλάτης των Άλπεων*» του Βουσαρντύ (*Πρόοδος*, 20 Δεκέμβρη 1908), «*Η Φαιδώρα*» του Σαρδού (*Πρόοδος*, 24 Δεκέμβρη 1908). Ανάμεσα στα μέλη του θιάσου βρίσκεται και η Ολυμπία Δαμάσκου, που με τα φωνητικά της προσόντα διαπρέπει στην κωμωδία «*Το Γερωντοκόριτσο*», όπου εκτελεί τα πέντε τραγούδια του έργου (*Πρόοδος*, 28 Νοέμβρη 1908), ενώ σε άλλες περιπτώσεις συμπληρώνει το πρόγραμμα τραγουδώντας μια μονωδία από το εθνικό μελόδραμα «*Μάρκος Μπότσαρης*» (*Πρόοδος*, 22 και 30 Νοέμβρη 1908). Τελευταία αναφορά του Τύπου για εμφάνιση της Αικ. Βερώνη στη διάρκεια αυτής της χειμερινής περιόδου γίνεται με την ευκαιρία της ενεργητικής της ηθοποιού (11 Γενάρη 1908) στο χειμερινό θέατρο Μνηματακίων, όπου ξαναπαίζει τη «*Φαύστα*» (*Πρόοδος*, 10 Γενάρη 1908). Αυτή τη φορά, όπως φαίνεται, ο θίασος δεν παρέρμενε και για δεύτερη χειμερινή σαζόν στην Κωνσταντινούπολη.⁵⁰

Πριν ασχοληθούμε πιο διεξοδικά με τους δύο μεγάλους θιάσους που ήρθαν στην Κωνσταντινούπολη το χειμώνα του 1908/09 (Κοτοπούλη - Φύρσοτ και Σαγιώρ - Δημ. Βερώνη) και εγκαταστάθηκαν στα δυο κεντρικά θέατρα «Βαριετέ» και Ωδείον» αντίστοιχα, θα αναφέρουμε μερικά ονόματα ακόμα για να ολοκληρωθεί η εικόνα που παρουσιάζει η κίνηση των ελληνικών θιάσων στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του αιώνα μας. Ο θίασος Διον. Ταβουλάρη - Τηλ. Λεπενιώτη βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη από 15 Νοέμβρη 1907 (*Νέα Εφημερίς*, 15 Νοέμβρη 1907) μέχρι 25 Φλεβάρη 1908 (*Πρόοδος*, 26 Φλεβάρη 1908). Ανάμεσα στα μέλη του είναι ο Ν. Μέγκουλας (*Νέα Εφημερίς*, 30 Νοέμβρη 1907), η Χέλμη (*Νέα Εφημερίς*, 8 Δεκέμβρη 1907), η Λοράνδου και το ζεύγος Κουκουλά (*Πρόοδος*, 20 Φλεβάρη 1908), καθώς και οι Σαρηγιάννης και Τριχάς (*Πρόοδος*, 5 Φλεβάρη 1908). Στο ρεπερτόριο έχουν «*Οθέλλο*» (*Νέα*

49. Με τη μεταπολίτευση στην Τουρκία τον Ιούλη του 1908.

50. Η παρουσία των δύο μεγάλων αθηναϊκών θιάσων (Κοτοπούλη και Σαγιώρ) την ίδια περίοδο πρέπει να είχε και οικονομικές επιπτώσεις για το θίασο της Αικ. Βερώνη, που αντιπροσώπευε μιαν άλλη εποχή του ελληνικού θεάτρου.

Εφημερίς, 15, 16, 17 Νοέμβρη 1907), «*Αρχισιδηρουργό*» (*Νέα Εφημερίς*, 4 Δεκέμβρη 1907), «*Φάουστ*» του Γκαίτε (*Πρόοδος*, 29 Γενάρη 1908), την κωμωδία του Σαρδού «*Ποιούς βάζουμε στα σπίτια μας*» (*Πρόοδος*, 5 Φλεβάρη 1908) κ.ά.

Ο θίασος της Κυβέλης φτάνει στην Κωνσταντινούπολη στις 27 του Φλεβάρη 1908⁵¹ (*Πρόοδος*, 27 Φλεβάρη 1908). Αναγγέλλεται επίσης και η άφιξη του Βασιλικού Θεάτρου της Αθήνας, που για τη Σαρακοστή⁵² είχε οργανώσει περιοδεία με παραστάσεις στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη (*Νέα Εφημερίς* και *Πρόοδος*, 8 Γενάρη 1908). Το καλοκαίρι του 1908 βρισκόταν σε καλλιτεχνική περιοδεία και ο Ευ. Παντόπουλος, που είχε επισκεφτεί τη Θεσσαλονίκη (*Πρόοδος*, 20 Μάη 1908), τη Μυτιλήνη (*Πρόοδος*, 22 Μάη 1908) και τη Σμύρνη (*Πρόοδος*, 7 Ιούλη 1908), απ' όπου στη συνέχεια αναγγέλλεται η άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη. Την άνοιξη, τέλος του 1909 έδωσε μερικές παραστάσεις στην Κωνσταντινούπολη η «Ελληνική Οπερέττα» με διευθυντή τον Ι. Βεργωτή και πρωταγωνίστρια την υψίφωνο Δενδρινού (*Πρόοδος*, 25 Απρίλη 1909 ε.).

Ο Ελληνικός Δραματικός Θίασος που είχαν καταρτίσει η Μαρίκα Κοτοπούλη και ο Εδμόνδος Φύρστ ήταν στην Κωνσταντινούπολη από 1 του Νοέμβρη 1908 (πρεμιέρα με τον «*Αντίπαλο*» του Καπύς, (*Πρόοδος*, 29 Οκτώβρη, 1 Νοέμβρη 1908) μέχρι 8 του Φλεβάρη του 1909 (αποχαιρετιστήρια παράσταση με τον «*Πληρτικό κόσμο*», *Πρόοδος*, 8 και 11 Φλεβάρη 1909) και έπαιζε στο θέατρο «*Ποικιλίων*» (ή «*Βαριετέ*»).

Εκτός από τους δυο θιασάρχες⁵³ συμμετέχουν οι ηθοποιοί Τηλ. Λεπενιώτης (*Νέα Εφημερίς*, 14 Οκτώβρη, *Πρόοδος*, 5 Νοέμβρη 1908), Ροζάν, Περίδης, Μακρής και Βασιλεία Στεφάνου (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 6, 30 Νοέμβρη 1908, σελ. 95). Ελ. Φύρστ, Αγνή Ροζάν, Δράκου, Περίδου, Χαλκίopoulos, Βενέρης, Αργυράκης (*Πρόοδος*, 6 Νοέμβρη 1908) και το ζεύγος Μυράτ (*Πρόοδος*, 8 Γενάρη 1909).

Το ρεπερτόριο του θιάσου ήταν πολύ πλούσιο. Παρουσιάστηκαν γύρω στα 35 διαφορετικά έργα από όλα τα είδη του δραματολογίου, αρχαία ελληνικά τραγωδία, σύγχρονοι νεοέλληνες συγγραφείς, ευρωπαίοι κλασικοί και μοντέρνοι, βουλεβάρτο, κωμωδίες, φάρσες. Σημειώνουμε τις αρχαίες τραγωδίες «*Οιδίπους Τύραννος*»⁵⁴ του Σοφοκλή σε μετάφραση Αγγ. Βλάχου (*Πρόοδος*, 28 Νοέμβρη 1908) και «*Ηλέκτρα*» σε μετάφραση Βουτυρά.⁵⁵ Το ευρωπαϊκό κλασικό δράμα αντιπροσωπεύεται από την «*Ιφιγένεια εν Ταύροις*» του Γκαίτε⁵⁶ (το-

51. Η Κυβέλη είχε επισκεφτεί την Κωνσταντινούπολη και στην αρχή της χειμερινής σεζόν. Τότε έδωσε 10 μόνο παραστάσεις στο χειμερινό θέατρο Μνηματκών, αρχίζοντας από τις 27 Οκτώβρη 1907 (*Νέα Εφημερίς*, 24 Οκτώβρη 1907, με ονόματα μελών του θιάσου και το ρεπερτόριο).

52. Η Σαρακοστή ήταν μια άλλη περίοδος που οι ελληνικοί θίασοι συνήθιζαν να οργανώνουν περιοδείες, γιατί τα αθηναϊκά θέατρα έμεναν κλειστά. Οι θίασοι πήγαιναν κυρίως σε ελληνικές κοινότητες με άλλο επίσημο θρήσκευμα, στην Αίγυπτο, π.χ., στην Τουρκία ή και στα νησιά του Αιγαίου με καθολικό πληθυσμό.

53. Φωτογραφία της Κοτοπούλη δημοσιεύει το περιοδικό *Νέον Πνεύμα* (αρ. 2, 2 Νοέμβρη 1908, σελ. 25). Σε άλλο τεύχος (αρ. 3, 9 Νοέμβρη 1908, σελ. 39) υπάρχει σκαγραφία της πρωταγωνίστριας από τον Π. Νιρβάνα και στην *Πρόοδο* (12 Νοέμβρη 1908, και 17 Γενάρη 1909) δύο πρωτοσέλιδα μεγάλα άρθρα. Καλή φωτογραφία του Εδμόνδου Φύρστ στο ρόλο του Οιδίποδα δημοσιεύεται στο *Νέον Πνεύμα* (αρ. 7, 7 Δεκέμβρη 1908, σελ. 111) και μεγάλο πρωτοσέλιδο άρθρο με την ευκαιρία της τμητικής του στην *Πρόοδο* (25 Γενάρη 1909).

54. Στο περιοδικό *Νέον Πνεύμα* (αρ. 7, 7 Δεκ. 1908, σελ. 111) υπάρχει η διανομή Οιδίπους ο Φύρστ, Κρέων ο Ροζάν, Τειρεσίας ο Περίδης, Εξάγγελος ο Μακρής, Θηβαία νέα η Στεφάνου, Ιοκάστη η Κοτοπούλη.

55. Ηλέκτρα η Βασ. Στεφάνου, που είχε παίξει με μεγάλη επιτυχία αυτό το ρόλο και στο Βασιλικό Θέατρο στην Αθήνα (*Πρόοδος*, 13 και 14 Γενάρη 1909).

56. Ιφιγένεια η Κοτοπούλη, Ορέστης ο Φύρστ, Πυλάδης ο Ροζάν, Θόας ο Περίδης (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 9, 21 Δεκέμβρη 1908, σελ. 143).

νίζεται ότι η Κοτοπούλη σ' αυτό το ρόλο επαινέθηκε πολύ από τον αθηναϊκό και τον ξένο Τύπο, *Πρόοδος*, 13 Δεκέμβρη 1908), τον «Οθέλλο» (*Πρόοδος*, 12 Νοέμβρη 1908) και τη σχετική με την περιοχή τραγωδία του Γκρίλλπάρτσερ «*Ηρώ και Λέανδρος*» (*Πρόοδος*, 14 Νοέμβρη 1908). Παρουσιάστηκαν τα μοντέρνα νεοελληνικά έργα «*Τα τρία φίλια*» του Κ. Χρηστομάνου⁵⁷ και «*Ο Αρχιτέκτων Μάρθας*» του Π. Νιρβάνα⁵⁸, αλλά και η «*Μερόπη*» του Δ. Βερναρδάκη (*Πρόοδος*, 1 Γενάρη 1909), η «*Κασσιανή*» του Α. Κυριακού (*Πρόοδος*, 6 Γενάρη 1909), η «*Βαβυλωνία*» του Δ. Βυζάντιου (*Πρόοδος*, 24 Δεκέμβρη 1908), οι «*Πετροχάρηδες*» (*Πρόοδος*, 26 Νοέμβρη 1908), ο «*Μαραθώνιος δρόμος*» (*Πρόοδος*, 20 Νοέμβρη 1908)⁵⁹ και η «*Πρωθυπουργίνα*» (*Πρόοδος*, 30 Γενάρη 1909) του Τ. Μωραΐτη. Από το μοντέρνο ξένο ρεπερτόριο η «*Μόνα Βάννα*» του Μαίτεργκιν (*Πρόοδος*, 7 και 8 Νοέμβρη 1908) και ο «*Αμαξάς Ένσελ*» του Χάουπτιμαν (*Πρόοδος*, 25 Γενάρη 1909).⁶⁰ Οι κωμωδίες «*Το Ζιζάνιον*» (*Πρόοδος*, 4 Νοέμβρη 1908) και «*Πώς μιλούμε τ' αγγλικά*» (*Πρόοδος*, 11 Νοέμβρη 1908).⁶¹ Τα δράματα «*Ο Αντίπαλος*» του Καπύς (*Πρόοδος*, 29 Οκτώβρη 1908), η «*Μαμά Κολυμπρί*» (*Πρόοδος*, 22 Νοέμβρη 1908) ο «*Σαθρός οίκος*» του Φαμπρ (*Πρόοδος*, 9 Νοεμβρίου 1908) και ο «*Βιβλιοθηκάριος*» του Μότσερ⁶² (*Πρόοδος*, 12 Νοέμβρη 1908). Αναφέρονται ακόμα στον Τύπο τα έργα «*Ζωξέπτα*» του Γκαβώ (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 9, 21 Δεκέμβρη 1908, σελ. 143), «*Ο Κλέπτης*» του Μπέρνσταϊν (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 11, 4 Γενάρη 1909, σελ. 190 ε.), «*Ο Χρηματιστής*» του Μιριμώ (*Πρόοδος*, 16 Νοέμβρη 1908), «*Η Πυργοδέσποινα*» του Καπύς (*Πρόοδος*, 18 Νοεμβρίου 1908), «*Η κυρία του Μαξιμί*» (*Πρόοδος*, 23 Νοέμβρη 1908), «*Το κυνήγι*» (με την Κοτοπούλη και τον Λεπενιώτη, *Πρόοδος*, 25 Νοέμβρη 1908), «*Ο Εξάδελφος*» κωμωδία του Μπενεδίξ (*Πρόοδος*, 7 Δεκέμβρη 1908), «*Ο κ. Προσωπάρχης*» των Καρέ και Μπλίο (με τον Λεπενιώτη, *Πρόοδος*, 31 Γενάρη 1909), «*Ο πληκτικός κόσμος*» (*Πρόοδος*, 8 Φλεβάρη 1909) καθώς και οι μονόπρακτες κωμωδίες που συμπληρώνουν το πρόγραμμα «*Το κοριτσάκι*» των Μελάκ και Αλεβύ (*Πρόοδος*, 18 Δεκέμβρη 1908) και «*Η επιτυχία του Οθέλλου*» (*Πρόοδος*, 13 Γενάρη 1909). Αναγγέλλονται, εξάλλου, χωρίς μάλλον να παρασταθούν⁶³, ο «*Οιδίπτερος επί Κολωνώ*» και ο «*Εμπορος της Βενετίας*» (*Πρόοδος*, 27 Δεκέμβρη 1908).

Αντάξιο συναγωνισμό⁶⁴ στο θίασο Κοτοπούλη - Φύρστ έκανε ο άλλος ελληνικός δρα-

57. Με πρωταγωνίστρια την πρώτη «μετά θριαμβευτικής επιτυχίας διδάσασα» Μ. Κοτοπούλη ως Δόρα (*Πρόοδος*, 4 Γενάρη 1909).

58. Για το έργο αυτό, που αντιπροσώπευε τις μοντέρνες τάσεις του νεοελληνικού δράματος, σημειώνεται στον Τύπο, αφού πρώτα τονιστεί ότι η παράστασή του έκανε πάταγο στην Αθήνα, ότι και στην Κωνσταντινούπολη το περιεχόμενό με ιδιαίτερο ενδιαφέρον «οι φίλοι της νεωτέρας μας φιλολογίας» (*Πρόοδος*, 19 Δεκέμβρη 1908).

59. Δρομέας Κουνούπης ο Τηλ. Λεπενιώτης.

60. Το έπαιξε ο Εδ. Φυρστ στην τιμητική του.

61. Με τον Λεπενιώτη.

62. Στην τετράπρακτη αυτή κωμωδία έπαιζαν οι Λεπενιώτης, Χαλαζόπουλος, Φύρστ, Μυράτ και η Κοτοπούλη (*Πρόοδος*, 14 Νοέμβρη 1908).

63. Αυτό δεν είναι απόλυτα βέβαιο, γιατί οι τόμοι των εφημερίδων της εποχής που έχουμε στην διάθεσή μας δεν είναι πλήρεις. Τα φύλλα πολλών ημερομηνιών λείπουν είτε γιατί έχουν χαθεί είτε γιατί η λογοκρισία είχε τιμορρήσει την εφημερίδα με απαγόρευση της κυκλοφορίας για μερικές μέρες.

64. Ο ανταγωνισμός τους έφτασε στο σημείο να δώσουν οι δύο θιασάρχες Σαγιάωρ και Φυρστ την τιμητική τους την ίδια μέρα, 25 Γενάρη 1909, ο καθένας στο θέατρό του. Το γεγονός χαρακτηρίζεται από τον Τύπο «δυστύχημα», γιατί έτσι δεν μπορούσε το κοινό να επιδείξει τα αισθήματά του και για τους δύο ονομαστούς καλλιτέχνες (*Πρόοδος*, 25 Γενάρη 1909).

ματικός θιάσος, που επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη αυτή την εποχή, ο θιάσος των Κωνσταντινών Σαγιώ και Δημητρίου Βερώνη⁶⁵, με πρωταγωνίστρια την Ελεονώρα Λοράνδου⁶⁶ (Πρόοδος, 26 Οκτώβρη 1908). Έδωσε παραστάσεις στο θέατρο «Ωδείον» όλη τη χειμερινή περίοδο, από τις 30 του Οκτώβρη 1908 ως τα μέσα του Φλεβάρη 1909.⁶⁷ Μετά, σύμφωνα με τη σχετική ειδησεογραφία του Τύπου, ο θιάσος Σαγιώ - Δ. Βερώνη μεταφέρεται στο θέατρο Μνηματακίων, όπου κάνει έναρξη των παραστάσεών του με το δράμα «Πίστις, Ελπίς και Έλεος» (Πρόοδος, 21 Φλεβάρη 1909) και συνεχίζει ως τη βδομάδα μετά το Πάσχα. Η τελευταία αναφορά του Τύπου αναγγέλλει παράσταση του «Αγαπητικού της Βοσκοπούλας» για τη Δευτέρα του Πάσχα, 30 του Μάρτη (Πρόοδος, 27 Μάρτη 1909 κ.α.).⁶⁸

Οι παραστάσεις, ωστόσο, στο θέατρο Μνηματακίων, που αρχικά φαίνονται σαν δεύτερη χειμερινή περίοδος του θιάσου Σαγιώ - Δημ. Βερώνη στην Κωνσταντινούπολη⁶⁹, δεν πρέπει να συμπεριληφθούν στο ενεργητικό του. Πρόκειται, μάλλον, για ένα μέρος μόνο του αρχικού θιάσου, που επειδή δεν είχε, φαίνεται, άλλες προοπτικές, παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη. Το όνομα του ίδιου του Σαγιώ στην επωνυμία του θιάσου εμφανίζεται για τελευταία φορά στις 2 του Μάρτη, ενώ από τις 8 του μήνα ο Τύπος αναφέρεται πια μόνο στο θίασο «του κ. Βερώνη».⁷⁰ Ότι πρόκειται για θίασο δεύτερης επιλογής φανερώνει, πέρα από την αλλαγή της θεατρικής αίθουσας από το κεντρικό «Ωδείον» στο θέατρο Μνηματακίων, και το ρεπερτόριο: Η έναρξη έγινε, όπως είπαμε, με το δράμα «Πίστις, Ελπίς και Έλεος», ενώ στην τελευταία τεκμηριωμένη παράσταση παίχτηκε το έργο «Ο Αγαπητικός της Βοσκοπούλας». Αλλά και στις ενδιάμεσες παραστάσεις συναντάμε λαϊκά έργα του παλιότερου δραματολόγου, τη «Γαλάτεια» του Βασιλειάδη (Πρόοδος, 21 Φλεβάρη 1909), τη «Γκόλφω» του Περεσιάδη (Πρόοδος, 19 Μάρτη 1909), το θεατρικό δράμα του λαού «Πειρατάι» (Πρόοδος, 8 Μάρτη 1909)⁷¹ κ.ο.κ. Ε-

65. Με την ευκαιρία της τιμητικής του ηθοποιού στο θέατρο «Ωδείον» η εφημερίδα *Πρόοδος* (3 Φλεβάρη 1908) δημοσιεύει πορτραίτο του. Στην περιοδεία του θιάσου Σαγιώ-Βερώνη τη χειμερινή περίοδο 1908/09 ο Βερώνης πρέπει να είχε περισσότερο το οργανωτικό μέρος, γιατί πουνθενά σε διανομή ρόλων δεν αναφέρεται το όνομά του στον Τύπο. Έχουμε μόνο ένα διότιχο στην σατιρική εφημερίδα του συγγραφέα του «*Εξω Φρενών*» ΜΑΚΡΙΔΗ που διαφημίζει τον Βερώνη να παίζει τον Μπάριμα-Χρόνη. (*Εμπρός. Σατυρικών - Με φωτογραφικών*, αρ. 27, 31 Γενάρη 1909, σελ. 4).

66. Στο περιοδικό *Νέον Πνεύμα* (αρ. 13, 18 Γενάρη 1909, σελ. 224) δημοσιεύεται φωτογραφία της ηθοποιού με τουαλέτα.

67. Για τις 15 του Φλεβάρη αναγγέλλεται η τιμητική του Ν. Πεζοδρομού με «*Οθέλλο*» (Πρόοδος, 13 και 15 Φλεβάρη, 1909). Αυτή πρέπει να είναι η τελευταία παράσταση του θιάσου στο «Ωδείο», γιατί από την επομένη παίζεται εκεί κληματαγοράς (Πρόοδος, 17 Φλεβάρη 1909).

68. Αμέσως μετά, από τις 4 Απριλίου 1909, εμφανίζεται στο θέατρο Μνηματακίων για λίγες παραστάσεις το ζεύγος των ελλήνων ηθοποιών Αχλλεύς και Ίρις Μάρδα (ή Μάντρα ή και Μαντρά) από την Φιλιππούπολη. Πρόκειται για δύο ηθοποιούς γαλλικής κουλούρας, μέλη του θιάσου της Σάρας Μπερνάρ, που δίνουν παραστάσεις στα γαλλικά (Πρόοδος, 28 Μάρτη, 3 Απριλίου 1909).

69. Για το θεσμό της β' χειμερινής περιόδου παράβ. όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, σελ. 389 ε., για τον θίασο της Αικ. Βερώνη.

70. Ο Κ. Σαγιώ, θιασάρχης της Νέας Σαηνής στην Αθήνα, πρέπει βέβαια να έφυγε έγκαιρα από την Κωνσταντινούπολη για να ετοιμάσει τη νέα αθηναϊκή θερινή σαζόν του 1909. Δεν αποκλείεται να μην είχε καμιά απολύτως ανάμιξη στη μετάβαση του θιάσου από το «Ωδείο» στο θέατρο των Μνηματακίων, αλλά να αναφέρεται το όνομά του στην αρχή για διαφημιστικούς μόνο λόγους.

71. Στην είδηση αυτή αναφέρονται και μερικά ονόματα ηθοποιών που παίζουν μέρος στην παράσταση: Σταυρόπουλος ως Ριβιέρος, Παλιούρας ως Πιβούνιος, Γαβρηλίδης ως Βεράρδος, Χέλμης ως Αγγλος και Πεζοδρομός ως Αγγλος επιχειρηματίας.

πισπρατεύεται ακόμα και ένα τουρκικό έργο, το ειδύλλιο «*Η Μπέσα*» σε ελληνική μετάφραση Ρίζου (Πρόδος, 14 Μάρτη 1909). Ενδεικτική για την υποβάθμιση, κατά κάποιο τρόπο, του θιάσου είναι επίσης και η συχνή χρήση της παλιάς δοκιμασμένης πρακτικής των ευεργετικών παραστάσεων για διάφορους σκοπούς, συλλόγους και πρόσωπα (Πρόδος, 21 και 25 Φλεβάρη, 19, 20, 21 και 25 Μάρτη 1909).

Ο θιάσος Σαγιώρ - Δημ. Βερόνη μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα, γιατί είχε στο ρεπερτόριό του και Επιθεώρηση. Εκτός από το «*Εξω Φρενών*» παρουσίασε στην Κωνσταντινούπολη και τα «*Παναθήναια*», τόσο τα πρώτα του 1907, όσο και τα «*Νέα Παναθήναια*» του 1908.⁷²

Είναι χαρακτηριστικό για την ιστορία της Επιθεώρησης, αλλά και ως ένα βαθμό για τη θιασαρχική ιεραρχία της εποχής, πως ο Σαγιώρ είχε στο ρεπερτόριο του θιάσου του τα «*Παναθήναια*» και όχι η Κοτοπούλη. Υπενθυμίζουμε ότι ο Κ. Σαγιώρ πρωτοανέβασε αυτή την επιθεώρηση το 1907, κρεάροντας ο ίδιος τον τύπο του Νικολέτου Πετεινάρη. Το 1908 ο Σαγιώρ συνεργάστηκε με την Κοτοπούλη στο θέατρο της «*Νέας Σκηνης*», όπου ανέβασαν τα «*Νέα Παναθήναια*» και ενώ την καλοκαιρινή σαιζόν του 1909 οι δύο πρωταγωνιστές συνέχισαν τη συνεργασία τους στο θέατρο της «*Νέας Σκηνης*» (ανεβάζοντας και τα καινούργια «*Παναθήναια*» εκείνης της χρονιάς), τη χειμερινή περίοδο που προηγήθηκε βρέθηκαν και οι δύο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά με δικό του θιάσο ο καθένας. Η αδιαφιλονίκητη ηγεσία του Κ. Σαγιώρ στο επιθεωρησιακό είδος δε φαίνεται μόνο από το γεγονός ότι αυτός είχε στο ρεπερτόριό του τα δύο «*Παναθήναια*», που είχαν παρουσιαστεί ήδη στην Αθήνα, αλλά και από το ότι ο Πολύβιος Δημητρακόπουλος σ' αυτόν έδωσε για παράσταση τη νέα του επιθεώρηση «*Εξω Φρενών*», που είχε γράψει ειδικά για το κοινό της Κωνσταντινούπολης σε συνεργασία με τον κωνσταντινουπολίτη δημοσιογράφο Κ.Γ. Μακρίδη.

Στο θιάσο Κ. Σαγιώρ - Δημ. Βερόνη βρίσκουμε πολλά γνωστά ονόματα ηθοποιών του ελληνικού θεάτρου της εποχής, μερικοί μάλιστα από τους οποίους διέθεταν και τη σχετική επιθεωρησιακή πείρα. Εκτός από τους θιασάρχες και την πρωταγωνίστρια του θιάσου, που ονομάσαμε ήδη, σε διάφορα δημοσιεύματα του κωνσταντινουπολίτικου Τύπου αναφέρονται και οι παρά κάτω ηθοποιοί: Αγγέλα Γαβριηλίδου (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 7, 7 Δεκέμβρη 1908, σελ. 111), Νίκος Μέγκουλας,⁷³ Γαβριηλίδης, Σταυρόπουλος, Μ. Ια-

72. Ακόμα και ο «*Μητοέλος*» του Στ. Γρανίτσα, που περιείχε κοινοβουλευτική σάτιρα και τραγούδια, χαρακτηριζόταν «επαρχιακή επιθεώρησης» (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 5, 23 Νοέμβρη 1908, σελ. 78 και *Πρόδος*, 3 Ιουλίου 1908).

73. Ο Ν. Μέγκουλας το χειμώνα του 1909, ενώ διαρκούν ακόμα οι παραστάσεις του θιάσου, είναι σοβαρά άρρωστος «από μornos και πλέον» (*Πρόδος*, 2 Μάρτη 1909). Στις 3 του Μάρτη διοργανώνεται ενεργητική παράσταση γι' αυτόν στο θέατρο Μνηματικών με την τρίπρακτη κωμωδία «*Αι απολαύσεις του οικογενειακού βίου*» (*Πρόδος*, 25 Φλεβάρη 1909). Ο Μέγκουλας πέθανε την άνοιξη του 1909 στη Μυτιλήνη «εν μέσω εσχάτης πενίας και δυστυχίας», όπως γράφει ο Βασ. Μ. Ηλιάδης σε νεκρολογία του ηθοποιού στο περιοδικό *Νέον Πνεύμα* (στο δεμένο τόμο που χρησιμοποιήθηκε δεν υπάρχει αριθμός και ημερομηνία αλλά πρόκειται για το τεύχος αρ. 28, 3 Μάρτη 1909, σελ. 31). Ο «κράτιστος υποκριτής» (*Πρόδος*, 15 Νοέμβρη 1908) Ν. Μέγκουλας είναι από τα πρωταγωνιστικά στελέχη του θιάσου. Στην αναγγελία της άφιξης, π.χ., εκτός από τους θιασάρχες αναφέρονται μόνο το όνομα της Λοράνδου και το δικό του (*Πρόδος*, 26 Οκτώβρη 1908). Ήταν ηθοποιός του Βασιλικού Θεάτρου και ειδικευόταν σε δραματικούς ρόλους του σύγχρονου ρεπερτορίου. Στη «*Φλωρεντινή Τραγωδία*» του Όσκαρ Ονδάλδ είχε το ρόλο του γέροντ συζύγου Σιμόνε (ενώ η Λοράνδου έπαιζε τη νεαρή σύζυγο Μιλάνκα και ο Γαβριηλίδης τον εραστή Γονίδο (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 10, 28 Δεκέμβρη σελ. 176). Στη «*Μόνα Βάννα*» του Μαίτεριλντ τονίζεται ότι ήταν αυτός που είχε διαπλάσει στο Βασιλικό Θέατρο το χαρακτήρα του πολεμιστή Πρεγκιβάλλη (*Πρόδος*, 10 Νοέμβρη 1908). Για την τιμητική του ο Μέγκουλας

κωβίδης και Στέλλα Γαλάτη (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 8, 14 Δεκέμβρη 1908, σελ. 126 ε.), Ν. Παλμύρας-Κουρτέλης⁷⁴, Ν. Πεζοδρόμος, Χέλμης και Λοράνδος (*Πρόσδος*, 30 Νοέμβρη 1908), Χ. Κοντοπούλου (*Πρόσδος*, 13 Δεκέμβρη 1908), Ράλλη, Ιακωβίδου και Γαβαθιώτης (*Πρόσδος*, 20 Δεκεμβρίου 1908), καθώς και η Σμαράγδα Βερόνη⁷⁵ (*Πρόσδος*, 4 Γενάρη 1909). Στο θίασο ανήκε, ίσως, και το ζεύγος Ν. Κουκούλα.⁷⁶

Συγκρίνοντας τη γενική εικόνα που παρουσιάζει το ρεπερτόριο των δύο μεγάλων θιάσων μπορεί να πει κανείς ότι το ρεπερτόριο της Κοτοπούλη αντιπροσωπεύει πιο καθαρά τις μοντέρνες τάσεις της εποχής, όπως εκφράζονται από το πνεύμα του Βασιλικού Θεάτρου και της Νέας Σκηνης του Χρηστομάνου, ενώ ο θίασος του Σαγιώρ, χωρίς να παραμελεί αυτόν τον τομέα, που τον καλύπτουν κυρίως ο Ν. Μέγκουλας και η Ε. Λοράνδου, ήταν κατά κάποιο τρόπο, πιο παραδοσιακός. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δύο θίασοι, εξοπλισμένοι με το απαραίτητο για την εποχή μεγάλο ρεπερτόριο (γύρω στους 35 τίτλους η Κοτοπούλη και γύρω στους 45 ο Σαγιώρ) διασταυρώνονται σε 5 μόνο έργα.⁷⁷ Αυτό οφείλεται, βασικά, σε επαγγελματικούς, καθαρά οικονομικούς λόγους, αλλά, οπωσδήποτε και στη σύνθεση του θιάσου, καθώς και στο γενικότερο πνεύμα που τον χαρακτηρίζει.

Ο ίδιος ο Σαγιώρ πρωταγωνιστούσε σε διάφορες κωμωδίες επανалаμβάνοντας τις μεγάλες του επιτυχίες, τους ρόλους και τους τύπους που είχε διαπλάσει: *Μητσέλος* (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 5, 23 Νοέμβρη 1908, σελ. 78 ε.), *Χωροφύλαξ Θανάσης*⁷⁸, *Λάζαρος* (*Πρόσδος*, 1 Δεκέμβρη 1908) στα ομώνυμα έργα. Δρομέας στο «*Μαραθώνιο*» του Μωραϊτί-

διάλεξε το κοινωνικό δράμα του Μπέρντοιν «*Σαμψών*», όπου έπαιζε τον Ιάκωβο Βρασάρ (*Πρόσδος*, 14 Γενάρη 1909). Πρωταγωνιστούσε, εξάλλου, στο συγχανητικό δράμα του Ιταλού Νοβέλλι «*Μετά το έγκλημα*» ως Ιάκωβος (*Πρόσδος*, 31 Οκτώβρη 1908) και μαζί με την Λοράνδου στη «*Φύνη*» του Καστελβελόν (δράμα της νεώτερης ιταλικής σχολής, *Πρόσδος*, 12 Δεκέμβρη 1908), στην «*Τόσκα*» ως Σκαρπίας (*Πρόσδος*, 2 Δεκέμβρη 1908) και στη «*Μάγισσα*» του Ζαρδού ως καρδινάλιος Σμενές (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 8, 14 Δεκέμβρη 1908, σελ. 126 ε.). Πρέπει να κρατούσε το σοβαρό ρόλο στο δράμα «*Πειρατάι της Σαβάνης*», που είχε και κωμικά επεισόδια (*Πρόσδος*, 13 Δεκέμβρη 1908) και στην «*Αποχώρηση*» του Α. Μπέρελντ (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 6, 30 Νοέμβρη 1908, σελ. 94 ε.), δύο έργα στα οποία εμφανίζεται και ο Σαγιώρ. Πρωταγωνιστούσε ακόμα και στο τρίπρακτο δράμα του Κορομηλά «*Ο Μέγας Αλέξανδρος*» (*Πρόσδος*, 15 Νοέμβρη 1908).

74. Ο Ν. Κουρτέλης-Παλμύρας είχε μεταφράσει την τρίπρακτη κωμωδία του Γάλλου Βεμπέρ «*Το αριστερό χέρι*», όπου έπαιξε ο ίδιος το ρόλο του Μπερντέν (μαζί του και η Στ. Γαλάτη, *Πρόσδος*, 6 Νοέμβρη 1908). Πρωταγωνιστούσε στις μονόπρακτες κωμωδίες που συμπλήρωναν το πρόγραμμα: «*Πώς μιλούμε τ' αγγλικά*» του Βερνάρ στο ρόλο του Διεργινέα (*Πρόσδος*, 9 Νοέμβρη 1908) και στην ελληνική «*Ο Λιχνιστάτης*» του Δελικρατίνη (*Πρόσδος*, 15 Νοέμβρη 1908). Ήταν ο δεύτερος κωμικός του θιάσου μετά το Σαγιώρ, μαζί με τον οποίο εμφανιζόταν στις κωμωδίες «*Ο Λάζαρος*» (Λάζαρος ο Σαγιώρ, ο Παλμύρας υπηρέτης, *Πρόσδος*, 1 Δεκέμβρη 1908) και «*Ο Μαραθώνιος δρόμος*» του Τιμού Μωραϊτίνη (το κωμικό ζευγάρι Σαγιώρ-δρομέας, Παλμύρας-γκαρσόνι είχε πρωτοπαρουσιάσει την κωμωδία στην Αθήνα, *Πρόσδος*, 19 Νοέμβρη 1908).

75. Έπαιξε την Γκόλφο.

76. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στο γεγονός ότι στο ρεπερτόριο υπάρχει το έργο του Οβέλλι «*Μετά το έγκλημα*» σε μετάφραση του «γλωσσομαθούς ηθοποιού» Ν. Κουκούλα (*Πρόσδος*, 31 Οκτώβρη 1908) και συνήθως οι ηθοποιοί κρατούσαν τις μεταφράσεις τους για το θίασο που συμμετείχαν οι ίδιοι. Στην αρχή της συναιζόν, όπως αναφέρθηκε ήδη (βλ. πιο πάνω σελ. 389), η κυρία Κουκούλα είναι πρωταγωνίστρια στο «Εθνικόν Θέατρον» του Π. Λέοντος. Προς το τέλος, ωστόσο, του Οκτώβρη ο θίασος αυτός κάνει μόνο αποραδικές εμφανίσεις. Παράλληλα οι δύο τελευταίες αναφορές του Τύπου (*Πρόσδος*, 2 και 12 Νοέμβρη 1908) μιλάνε μόνο για θίασο του Π. Λέοντος (όχι πια για το θίασο Λέοντος-Κουκούλα). Το δεύτερο μάλιστα δημοσίευμα τονίζει ότι πρωταγωνιστεί η σύζυγος του θιασάρχη Π. Λέοντος. Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, η συνεργασία Λέοντος-Κουκούλα να είχε λήξει και το ζεύγος Κουκούλα να είχε προσχωρήσει στο θίασο Σαγιώρ-Δημ. Βερόνη.

77. «*Θεβέλιος*», «*Μερότης*», «*Μόνα Βάννα*», «*Μαραθώνιος δρόμος*», «*Πώς μιλούμε τ' αγγλικά*».

78. Ο Σαγιώρ στον τύπο του «πνηρού χωροφύλακος» (*Πρόσδος*, 23 Νοέμβρη 1908).

νη, Μογκοδέν στην τρίπρακτη κωμωδία «*Η Κυρία Μογκοδέν*»⁷⁹, Λαγκουφόελ στην στρατιωτική κωμωδία «*Η Κυρία του αρ. 23*»⁸⁰ (Νέον Πνεύμα, αρ. 14, 25 Γενάρη 1909, σελ. 240). Στρατιωτικό ρόλο, τον ουλάνο Μίχαλεκ, είχε και στο σύγχρονο γερμανικό στρατιωτικό δράμα «*Η Αποχώρησης*» του Αδάμ Μπίεργλεϊν (Νέον Πνεύμα, αρ. 6, 30 Νοέμβρη 1908, σελ. 94 ε.). Στο έργο αυτό ο ρόλος του ουλάνου Μίχαλεκ και το όνομα του Σαγιώρ αναφέρονται στο τέλος της διανομής, προηγούνται ο Μέγκουλας - Επιλοχίας, η Στ. Γαλάτη - Κλαίρη και ο Πεζοδρόμος - Λοχίας. Πρόκειται μάλλον για δεύτερο, κωμικό ρόλο, που ο Σαγιώρ, βέβαια, θα είχε «διαπλάσει» στα μέτρα του. Αλλά και στο δράμα «*Οι Πειραταί της Σαβάνης*» (αυτή τη φορά διευκρινίζεται ότι περιέχει και κωμικά επεισόδια) πάλι το όνομα του Σαγιώρ αναφέρεται τελευταίο, προηγούνται η Χ. Κοντοπούλου και οι Μέγκουλας, Χέλμης, Σταυρόπουλος (Πρόοδος, 13 Δεκέμβρη 1908), που θα είχαν τους σοβαρούς δραματικούς ρόλους, ενώ ο Σαγιώρ θα ήταν φορέας της κωμικής δράσης. Στο «*Χαστούκι*» αναμένεται ότι ο Σαγιώρ θα σκορπίσει άφθονο γέλωτα (Πρόοδος, 13 Νοέμβρη 1908) και στην τρίπρακτη κωμωδία «*Αι απολαύσεις των οικογενειακού βίου*» ο πρωταγωνιστής Σαγιώρ αποκαλείται «αθάνατος» (Πρόοδος, 2 Νοέμβρη 1908).

Η πρωταγωνίστρια του θιάσου Ελεονώρα Λοράνδου έπαιξε τη «*Μερόπη*» (Πρόοδος, 7 Δεκέμβρη 1908) και τη «*Φαύστα*» (Πρόοδος, 8 Νοέμβρη 1908) του Δ. Βερναρδάκη, έδωσε τη «*Μήδεια*» στην τιμητική της (Πρόοδος, 18 Γενάρη 1909) και είχε το ρόλο της ηρωίδας στην «*Ψυχοκόρη*», το περιπαθέστατο των ελληνικών ειδυλλιών (Πρόοδος, 5 Νοέμβρη 1908). Χαρακτηριστικό για την ειδίκευσή της είναι ότι ενώ το όνομά της αναφέρεται μόνο σε ένα από τα έργα που πρωταγωνιστούσε ο Σαγιώρ (είχε το ρόλο της Ναυσικάς στο «*Μητσέλο*», Νέον Πνεύμα, αρ. 5, 23 Νοέμβρη 1908, σελ. 78 ε.), συμπρωταγωνιστούσε, αντίθετα, σε τέσσερα δράματα του μοντέρνου ρεπερτορίου μαζί με τον Μέγκουλα: στη «*Φλωρεντινή Τραγωδία*» του Όσκαρ Ουάιλντ (Νέον Πνεύμα, αρ. 10, 28 Δεκέμβρη 1908, σελ. 176), στη «*Φρύνη*» του Καστελβεκίου (Πρόοδος, 12 Δεκέμβρη, 1908), στην «*Τόσκα*» (Πρόοδος, 2 Δεκέμβρη 1908) και στη «*Μάγισσα*» του Βικτ. Σαρδού (Νέον Πνεύμα, αρ. 8, 14 Δεκέμβρη 1908, σελ. 126 ε.).

Ολοκληρώνουμε την εικόνα του ρεπερτορίου που παρουσίασε ο θίασος Σαγιώρ - Δ. Βερώνη στην Κωνσταντινούπολη με μερικά ακόμα έργα που αναφέρονται στον Τύπο: οι κωμωδίες «*Φραμιασώνου*» (Πρόοδος, 2 Νοέμβρη 1908) και «*Ο φόρος των Αγάμων*» που συμπληρώνει το πρόγραμμα της τιμητικής της Ελ. Λοράνδου (Πρόοδος, 18 Γενάρη 1909) καθώς και τα δράματα «*Ο Αρχισιδηρουργός*» (Πρόοδος, 9 Νοέμβρη 1908) και το «έξοχο πατριωτικόν» έργο «*Ο Κολοκοτρώνης εις θάνατον*».⁸¹ Η παράσταση του «*Δον Κιχώτη*» αναγγέλλεται (Πρόοδος, 5, 7, 8, και 21 Γενάρη 1909) χωρίς να ξέρουμε αν τελικά πραγματοποιήθηκε, γιατί, όπως είπαμε, λείπουν κάποια φύλλα της εφημερίδας.⁸² Αναφέρεται, τέλος, η έκτακτη ευεργετική παράσταση για τη Φιλόπτοχο Αδελφότητα Μεσαχόρου στο εκεί θέατρο της Αρμενικής κοινότητας, με την «*Τιμή*» του Σούδεραμαν, για

79. Μ' αυτή την κωμωδία έκανε ο θίασος έναρξη των παραστάσεών του στην Κωνσταντινούπολη. Για το Σαγιώρ στο ρόλο του Μογκοδέν τονίζεται ότι «δεν έχει εφάμιλλόν του» (Πρόοδος, 30 Οκτώβρη 1908).

80. Ο Σαγιώρ πρέπει να είχε εξαιρετική επιτυχία και σ' αυτόν τον ρόλο, γιατί διάλεξε την κωμωδία «*Η Κυρία του αρ. 23*» για την τιμητική του παράσταση (Πρόοδος, 21 και 25 Γενάρη 1909).

81. Σε απογευμαινή παράσταση με Κολοκοτρώνη τον Σταυρόπουλο (Πρόοδος, 28 Δεκέμβρη 1908).

82. Βλ. πιο πάνω, σημ. 63 αλλά και πιο κάτω, σημ. 91.

τις 15 Δεκέμβρη 1908 (*Πρόοδος*, 13 Δεκέμβρη 1908).⁸³ Στη δεύτερη περίοδο του θιάσου στο θέατρο Μνηματακίων παίζονται, εξάλλου, «*Ο Αρχιεργάτης*» του Μπομπούργκ, στο ίδιο πρόγραμμα με την κωμωδία «*Ο Μίτος της Αριάδνης*» (*Πρόοδος*, 20 Μάρτη 1909), το «*Ένσαρκον άγαλμα*» του Ταυκόνι (*Πρόοδος*, 2 Φλεβάρη 1909) και ο «*Οθέλλος*» στην τιμητική του Ν. Πεξοδρόμου, μαζί με την κωμωδία «*Ο Πανικός*» (*Πρόοδος*, 13 και 15 Φλεβάρη 1909).

Όπως είπαμε, ο θιάσος Σαγιώρ - Δ. Βερώνη έφερε μαζί του στην Κωνσταντινούπολη και την τελευταία θεατρική μόδα της Αθήνας, την Επιθεώρηση. Ο Κ. Σαγιώρ είχε στο ρεπερτόριό του τα «*Παναθήναια*», τα πρώτα του 1907 και τα «*Νέα Παναθήναια*» του 1908. Τα είχε παίξει με το θιάσό του στο θέατρο της «*Νέας Σκηνης*» στην Αθήνα με μεγάλη επιτυχία και ήταν φυσικό να τα παρουσιάσει και στην Κωνσταντινούπολη.

Το ενδιαφέρον του κοινού τόσο για τη γενικότερη θεατρική κίνηση της Αθήνας⁸⁴, όσο και για την Επιθεώρηση ειδικότερα, ήταν οίγυρο. Σε ανταπόκριση της εφημερίδας *Πρόοδος* (3 Ιούλη 1908) για την αθηναϊκή καλοκαιρινή θεατρική σαϊζόν γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην Επιθεώρηση. Ανάμεσα σ' άλλα τονίζεται ότι ύστερα από την επιτυχία των «*Παναθηναίων*» του προηγούμενου χρόνου αναγγέλθηκαν τα «*Παναθήναια του 1908*» των αθηναίων δημοσιογράφων Άννινου και Τσοκόπουλου και ότι ήδη παρουσιάστηκε με επιτυχία ο «*Κινηματογράφος*» του Δημητράκοπουλου. Ως επιθεωρήσεις που ετοιμάζονται αναφέρονται ακόμα «*Ο Μητσέλος*» του Στ. Γρανίτσα και «*Η Πρωθυπουργίνα*» του Τ. Μωραϊτίνη.

Παρ' όλο που η Επιθεώρηση ήταν, θα μπορούσε να πει κανείς, το καινούριο είδος της μόδας, ωστόσο δεν δείχνει να έχει κάποια προνομαχική θέση μέσα στο ρεπερτόριο του Σαγιώρ. Ο θιάσος άρχισε τις παραστάσεις του, όπως είπαμε, στις 30 του Οκτώβρη με την κωμωδία «*Η Κυρία Μογκοδέν*» και ως τις 26 του Νοέμβρη, που έγινε η πρώτη παράσταση των «*Παναθηναίων*», ακολούθησαν άλλες 16 πρεμιέρες.⁸⁵

83. Δεν είναι, όμως, καθόλου βέβαιο ότι πραγματικά πρόκειται για το θίασο Σαγιώρ-Δημ. Βερώνη και όχι για τον άλλο θίασο, της Αικ. Βερώνη, γιατί αρκετές φορές έχουν μπερδευτεί οι δύο θίασοι στην εδικοσεογραφία του Τύπου και καθώς το φύλλο της 15ης Δεκέμβρη λείπει, είναι αδύνατη η επιβεβαίωση. Πάντως και το έργο, αλλά και η έξω από το κέντρο έτακτη ενεργητική παράσταση, ταυιάζουν περισσότερο στο θίασο της Αικ. Βερώνη. Αντίθετα, ο θιάσος Σαγιώρ-Δ. Βερώνη, που έδωσε στην περίοδο που έπαιζε στο «*Ωδειόν*» 7 τεκμηριωμένες στον Τύπο ευγενετικές παραστάσεις (*Πρόοδος*, 1 και 19 Νοέμβρη, 19 και 28 Δεκέμβρη 1908, 6, 18 και 21 Γενάρη 1909) μόνο για μια απ' αυτές μετακινήθηκε από το «*Ωδειόν*» στο θέατρο Χαλκιδόνας (*Πρόοδος*, 19 Νοέμβρη 1908).

84. Αναμεταδίδεται, π.χ., ποι οι γνωστοί θίασοι βρίσκονται σε περιοδεία την άνοιξη του 1908: Παντοπούλου-Μέγκουλα-Ξεύγους Κουκουλά στην Πάτρα, Μυράτ - Λούη - Σταυροπούλου - Κοτοπούλη - Πεξοδρόμου στον Πύργο, Ταβουλάρη-Λεπενιώτη στην Καβάλα (*Πρόοδος*, 19 Μάρτη 1908). Σημειώνεται επίσης και η κίνηση των θιάσων για την καλοκαιρινή περίοδο στην Αθήνα: Σαγιώρ-Μ. Κοτοπούλη στην «*Νέα Σκηνή*», Κυβέλη στο «*Πανελλήνιο*», Νίκα-Βονασέρας στον «*Τόχα*», Δαμιάσκου-Σταυροπούλου-Λαζαρίδου στο θέατρο Νεαπόλεως, θιάσος Μελοδράματος στο «*Βαριετέ*», ενώ ο Παντόπουλος και η Ευαγγελία Παρασκευοπούλου συνεχίζουν να βρίσκονται σε περιοδεία (*Πρόοδος*, 15 Απρίλη 1908). Ακόμα και η σύνθεση των μεγάλων θιάσων που παίζουν στην Αθήνα αποτελεί ενδιαφέρουσα καλλιτεχνική είδηση για τον Τύπο της Κωνσταντινούπολης, π.χ., η σύνθεση του θιάσου της Κυβέλης (*Πρόοδος*, 25 Μάη 1908).

85. «*Μετά το έγλημμα*» (31 Οκτώβρη), «*Τόσκα*» (1 Νοέμβρη), «*Φραγκασώνου*» και «*Απολαύσεις του οικογενειακού βίου*» (2 Νοέμβρη, εσπερινή και απογευματινή παράσταση αντίστοιχα), «*Γαλάτεια*» (4 Νοέμβρη), «*Ψυχοζόρη*» (5 Νοέμβρη), «*Το αριστερό χέρι*» (6 Νοέμβρη), «*Φαύστα*» (8 Νοέμβρη), «*Ο Αρχισιδηρουργός*» (9 Νοέμβρη), «*Το Χαστούκι*» (13 Νοέμβρη), «*Μέγας Αλέξανδρος*» (15 Νοέμβρη), «*Μητσέλος*» (18 Νοέμβρη), «*Μαρθάκιος δρόμος*» (19 Νοέμβρη), «*Αποχώρησης*» (22 Νοέμβρη). - Οι πληροφορίες από την στήλη θεαμάτων και την καλλιτεχνική εδικοσεογραφία της εφημερίδας *Πρόοδος*, 30 Οκτώβρη 1908 ε.

Οι αναγγελίες της επιθεωρησιακής παράστασης αρχίζουν 10 μέρες πριν από την προεμέρα.⁸⁶ Μετά από άλλες δυο ενδιάμεσες αναγγελίες (*Πρόοδος*, 23 και 25 Νοέμβρη 1908) ανακοινώνεται στον ημερήσιο Τύπο για το ίδιο βράδυ η πρώτη των «*Παναθηναίων*». Στην αναγγελία υπενθυμίζεται ότι η επιθεώρηση αυτή ήταν η καταπληκτική επιτυχία της θεατρικής περιόδου της Αθήνας εκείνης της χρονιάς⁸⁷ και τονίζεται ότι την παράσταση «πλειοστάς» παρακολούθησε η βασιλική οικογένεια. Στα «*Παναθήναια*», καταλήγει η διαφημιστική αναγγελία, που χαρακτηρίζονται από κίνηση, γέλιο, ευθυμία και ζωηρότητα, περνάνε απ' τη σκηνή όλοι οι τύποι της Αθήνας.⁸⁸

Η επιτυχία των «*Παναθηναίων*» επαναλαμβάνεται και στην Κωνσταντινούπολη. Από τις 26 ως τις 30 του Νοέμβρη παίζονται σε πέντε συνεχείς παραστάσεις (*Πρόοδος*, 1 Δεκέμβρη 1908), ενώ η τελευταία ανακοίνωση που βρίσκουμε στον Τύπο είναι για την έβδομη παράσταση (*Πρόοδος*, 9 Δεκέμβρη 1908). Ο αριθμός αυτών των παραστάσεων μέσα σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα δεν είναι κάτι συνηθισμένο για το ελληνικό θέατρο της Κωνσταντινούπολης. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι στις μεγάλες παροικίες των ομογενών οι ελληνικοί θίασοι πήγαιναν για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα και φρόντιζαν, φυσικά, να κρατάνε ζωηρό το ενδιαφέρον του κοινού με σχεδόν καθημερινή αλλαγή προγράμματος. Γι' αυτό και το περιοδικό *Νέον Πνεύμα* (αρ. 7, 7 Δεκέμβρη 1908, σελ. 111) τονίζει ιδιαίτερα ότι έργο «επανελήφθη εξάκις μέχρι τούδε» υπογραμμίζοντας την επιτυχία του Σαγιώρ ως Πετεινάρη και της Γαβριηλίδου ως Ζύπ.

Τα πιο επίκαιρα «*Νέα Παναθήναια*» του 1908, που είχαν κωνσταντινουπολίτικη προεμέρα στις 3 του Γενάρη του 1909 (*Πρόοδος*, 1 και 4 Γενάρη 1909), παρ' όλο που η διαφήμιση είχε αρχίσει από τις 27 του Νοέμβρη με τακτικές υπενθυμίσεις στο μεταξύ (*Πρόοδος*, 27 και 30 Νοέμβρη, 1, 9, 13, 16, 20 και 28 Δεκέμβρη 1908), δεν είχαν την ίδια επιτυχία, από την άποψη τουλάχιστον του αριθμού των παραστάσεων. Μετά την προεμέρα η επιθεώρηση παριστάνεται και την επομένη, μεσολαβεί μια αργία του θεάτρου, επαναλαμβάνεται «*Η Μάγισσα*»⁸⁹ και μετά τα «*Νέα Παναθήναια*» παίζονται άλλες δύο φορές συνέχεια, στις 7 και στις 8 του Γενάρη. Αυτές οι τέσσερις είναι οι μόνες τεκμηριωμένες παραστάσεις, γιατί τις επόμενες μέρες η εφημερίδα *Πρόοδος* δεν έχει θεατρική στήλη. Αυτό πρέπει να οφείλεται στο ότι οι θίασοι δεν έδιναν τακτικά παραστάσεις, γιατί είχε αρχίσει η περίοδος των χορών, που διοργανώνονταν στις αίθουσες των θεάτρων.⁹⁰ Δεν αποκλείεται, ωστόσο, να δόθηκαν μερικές, πολύ λίγες βέβαια, ακόμα παραστάσεις των «*Νέων Παναθηναίων*», για τις οποίες δεν έχουμε πληροφορίες.⁹¹ Η οικονομική επιτυχία,

86. Ταυτόχρονα αναγγέλλεται και το «*Εξω Φρενών*», που όμως θα έχει πολύ αργότερα προεμέρα, στις 20 Δεκέμβρη (*Πρόοδος*, 16 Νοέμβρη 1908).

87. Παρ' όλο που πρόκειται για τα πρώτα «*Παναθήναια* του 1907», πράγμα που είχε, εξάλλου, διευκρινιστεί και στην αναγγελία της προηγούμενης μέρας (*Πρόοδος*, 25 Νοέμβρη 1908). Τα «*Παναθήναια του 1908*» παρουσιάζονται αργότερα και ξεχωρίζουν με το χαρακτηρισμό «*Νέα Παναθήναια*».

88. *Πρόοδος*, 26 Νοέμβρη 1908.

89. Ευεργετική για το σωματείο των Ευρυτάνων, στις 6 του Γενάρη (*Πρόοδος*, 5 και 6 Γενάρη 1909).

90. Για τις 10 του Γενάρη, π.χ., αναγγέλλεται στο θέατρο «Ωδείο» ο πρώτος χορός της εποχής (*Πρόοδος*, 10 Γενάρη 1909).

91. Γενικά η πληροφόρησή μας για την κίνηση των θεάτρων ολόκληρο το Γενάρη παρουσιάζει μεγάλα κενά είτε γιατί η *Πρόοδος*, η μοναδική εφημερίδα που έχουμε στη διάθεση μας (βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη), δε δημοσιεύει θεατρική στήλη (9, 11, 12, 15, 16, 17, 22, 23, 24, 26, 27 Γενάρη) είτε γιατί λείπει όλο το αντίστοιχο φύλλο από τον τόμο (2, 3, 19, 28, 29 Γενάρη). Αλλά και τον επόμενο μήνα επικρατεί η ίδια κατάσταση.

πάντως, της επιθεώρησης, που τα ζωηρά τραγουδάκια της επαναλαμβάνονται, όπως πάντα, «δισ και τρις» (Πρόοδος, 4 Γενάρη 1909), ήταν καθώς φαίνεται σημαντική, γιατί υπογραμμίζεται ότι οι εισπράξεις της πρεμιέρας ήταν πάνω από 120 λίρες (Πρόοδος, 5 Γενάρη 1909).

Ανάμεσα στα δύο «Παναθήναια», και μάλιστα στην ευνοϊκή περίοδο των γιορτών, ο θίασος του Κ. Σαγιώρ έδωσε την καινούρια, ειδικά για την Κωνσταντινούπολη γραμμένη επιθεώρηση «Έξω Φρενών» (πρεμιέρα 20 Δεκέμβρη 1908). Είναι ευνόητο, ότι η παράσταση αναμενόταν με ζωηρότατο ενδιαφέρον⁹², που ο πεπειραμένος θιασάρχης Σαγιώρ ήξερε να υποδανυλίζει κατάλληλα. Από τα μέσα του Νοέμβρη, μαζί με την αναγγελία των ήδη γνωστών «Παναθηναίων», διοχετεύει την είδηση ότι προετοιμάζεται το «Έξω Φρενών» (Πρόοδος, 16 Νοέμβρη 1908). Αναγγελίες της προετοιμασίας της βυζαντινής επιθεώρησης που θα παρασταθεί «λίαν προσεχώς» επαναλαμβάνονται σε τακτικά διαστήματα⁹³ προσφέροντας όλο και περισσότερες λεπτομέρειες: στις 27 του Νοέμβρη π.χ. δημοσιεύονται στην «Πρόοδο» τα ονόματα των συγγραφέων Μακρίδου και Δημητράκοπουλου, ενώ στις 18 του Δεκέμβρη δίνεται στον Τύπο η σπάνια για το θέατρο της εποχής ανακοίνωση ότι το θέατρο δέχεται παραγγελίες εισιτηρίων για την προσεχή πρώτη παράσταση του «Έξω Φρενών» (Πρόοδος, 18 Δεκέμβρη 1908).

Τη μέρα, τέλος της πρεμιέρας, που πάντα γράφονται δυο λόγια παρά πάνω για το έργο που θα παρασταθεί, η εφημερίδα Πρόοδος παρουσιάζει την επιθεώρηση με πολλές λεπτομέρειες:

*«Απόψε επί τέλους η Βυζαντινή Επιθεώρησις 'Έξω Φρενών' των συνδελφών κ.κ. Δημητράκοπουλου και Μακρίδου. Θα ιδώμεν από σκηνής όλα ανεξαίρετως τα επεισόδια και όλας τάς σκηνάς της πόλεώς μας με ακριβειαν κινηματογράφου. Τύποι, γεγονότα, συλλήψεις, απολυταρχία, Σύνταγμα, συνοικία, πανοράματα, γέλοια, ευθυμία, ζωηρότης, τραγούδια, χοροί, απεργία. Όλος ο θίασος επί σκηνής· αι κ.κ. Γαβριηλίδου, Γαλάτη, Ράλλη, Κοντοπούλου, Ιακωβίδου, οι κ.κ. Σαγιώρ, Παλμύρας, Γαβριηλίδης, Γαβαθιώτης, Χέλμης, Σταυρόπουλος, Ιακωβίδης θριαμβεύουν.»*⁹⁴

Ακόμα πιο εκτενής είναι η αναγγελία - παρουσίαση του έργου που κάνει μια βδομάδα πιο προσπτά το περιοδικό Νέον Πνεύμα, με ένα άρθρο που υπογράφεται με τα αρχικά «Α.Κ.»:

«'Έξω Φρενών'. Εκ Μεφιστοφελικής εμπνεύσεως⁹⁵ έργον ετοιμάζει δια την προσεχή εβδομάδα το Ωδείο. Ο κ. Κ. Μακρίδης, ο διευθυντής του μοναδικού μας σατιρικού φύλλου «Εμπρός» εν συνεργασία μετά του Αθηναίου λογίου κ. Δημητράκοπουλου, εφίλοτέχνησε μίαν Βυζαντινήν επιθεώρησιν, γεμάτην από χιούμορ και χάριν και σάτιραν. Εν τη Επιθεώρησει

92. Σημαντικό ρόλο θα έπαιξε, βέβαια, και κάποια τάση μιμητισμού για τη νέα μόδα που είχε ξετρελάνει την Αθήνα.

93. Πρόοδος, 16, 26, 27 και 30 Νοέμβρη, 1, 9, 13, 16, 18, 19 και 20 Δεκέμβρη 1908.

94. Πρόοδος, 20 Δεκέμβρη 1908.

95. Ο Μακρίδης δημοσιογραφέυσε, όπως αναφέρθηκε, με το ψευδώνυμο Μεφιστοφελής στην ημερήσια εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης Ταχυδρόμος.

αυτή παρελάνουν κινματογραφικώς⁹⁶ οι γνωστότατοι του Πέραν τύποι, συμβαίνουν νοστιμότητα επεισόδια, σατιρίζονται όλα αι κακία μας και εξελίσσονται σκηναί, αι οποίαι θα σκορπίσουν ατελεύτητον φαιδρότητα εις το ακροατήριον. Η απαρχή του θεατρικού τούτου είδους θα προσθέση μίαν έτι εξόχως επιτυχή σελίδα εις την σάτιραν του Μεφιστοφελούς.

»Ιδού και ολίγαι λεπτομέρειαι περί της ξεκαρδιστικής ταύτης Επιθεωρήσεως. Οι Κοντέρ είναι ο Αναγούλογους, Κωνσταντινουπολίτης και ο Παρασαχλόπουλος, Αθηναίος δημοσιογράφος ερχόμενος εις Κωνσταντινούπολιν δια να παρακολουθήση τον πανηγυρισμόν της αναστηλώσεως του Συντάγματος. Εν τη α' πράξει σατιρίζεται η πληθώρα των παραρτημάτων, η απεργία των εργατιών του Μονοπωλίου των καπνών, οι μαλαραφοί και οι σχολαστικοί μας, η παρέλασις των εις φυγήν τρεπομένων πασάδων, η μεγάλη διαδήλωσις του Χουριέ με τας λαϊκάς διαχύσεις της, η ανάμιξις των απολυθέντων φυλακισμένων, η καταδίωξις αυτών υπό των απολυταρχικών, η μεσολάβησις των Συνταγματικών και ο θρίαμβος αυτών. Όλα ταύτα ποικίλλονται με νοστιμότητα τραγουδάκια. Η β' πράξις εξελίσσεται εν τω κήπω των Μνηματακίων, όπου η παρέλασις των διαφόρων τύπων προ της γνωστής Γερουσίας. Εις την πράξιν ταύτην τα υπό των εφημεριδοπωλών απαγγελόμενα τετράστιχα θα σκορπίζουν τον ατελεύτητον γέλωτα. Αλλά και η σκηνή του δραπετεύοντος Ιζέτ και ο κανγάς των αριστοκρατισμών μεταξύ ...ηγεμονίδων τινων του ημικόσμου είναι επίσης νοστιμότητι. Εν τη γ' πράξει ο κ. Μακρίδης με την γνωστήν ειρωνίαν, της οποίας την ακίνδυνον άλλως τε λεπίδα ακονίζει από τόσων ετών, σατιρίζει περιγραφικότητα τα κοινωνικά μας πρόσωπα και πράγματα, αρχόμενος με μίαν παρέλασιν εις την οποίαν διακρίνονται οι Έθνικοί ημών ανέρες'.

»Όλα λοιπόν ...έξω φρενών.»⁹⁷

Το «Έξω Φρενών», καθώς ο ένας από τους συγγραφείς του έβγαζε δικό του περιοδικό στην Κωνσταντινούπολη, είχε τη δυνατότητα μιας ιδιαίτερης διαφήμισης. Ο Κ.Γ. Μακρίδης αρχίζει ένα μήνα πριν την πρεμιέρα να διαφημίζει την επιθεώρησή του από τις σελίδες του περιοδικού που εκδίδει ο ίδιος, το «Εμπρός. Σατυρικόν - Μεφιστοτελικόν»:

«Προσεχώς εις το Ωδείον Π. Δημητρακοπούλου και Κ.Γ. Μακρίδου 'ΕΞΩ ΦΡΕΝΩΝ' τρίπρακτος βυζαντινή επιθεώρησις μετά προλόγου και 25 ασμάτων. Όλη η κοινωνία παρελάνει δι' αυτής σατιριζομένη.»⁹⁸

Το ίδιο κείμενο επαναλαμβάνεται και για την έναρξη των παραστάσεων με την πα-

96. Η επανάληψη (παράβ. και την προηγούμενη αναφορά στην Πρόοδος, 20 Δεκέμβρη 1908) της αναλογίας προς τον κινματογράφο, πέρα από την ουσιαστική πλευρά, πρέπει να οφείλεται και σε διαφημιστική εκμετάλλευση τόσο του μοντέρνου για την εποχή είδους, όσο και της μεγάλης, γνωστής και στην Κωνσταντινούπολη επιθεωρησιακής επιτυχίας του Δημητρακόπουλου «Κινματογράφος».

97. Νέον Πνεύμα, αρ. 8, 14 Δεκέμβρη 1908, σελ. 127.

98. Εμπρός. Σατυρικόν-Μεφιστοφελικόν, αρ. 17, 22 Νοέμβρη 1908, σελ. 4.

ραλλαγή, «Από της εσπέρας ταύτης εις το Ωδείο [...]

(Εμπρός, αρ. 21, 20 Δεκέμβρη 1908, σελ. 4), ενώ όσο διαρκούν οι παραστάσεις το βασικό κείμενο διαφήμισης, με την παραλλαγή «Καθ' εκάστην εσπέραν [...]

», πλουτίζεται με τη διευκρίνιση ότι σε κάθε παράσταση γίνονται νέες προσθήκες» (Εμπρός, αρ. 22, 27 Δεκέμβρη 1908, σελ. 4). Η τελευταία διαφήμιση του Εμπρός (αρ. 23, 3 Γενάρη 1909, σελ. 4) αναφέρεται σε απογευματινή παράσταση, δίνοντας ταυτόχρονα και την πληροφορία ότι αυτή θα είναι η ένατη επανάληψη της επιθεώρησης.

Αλλά και μέσα στην ύλη του περιοδικού ο Μακρίδης φροντίζει για τη διαφήμιση του έργου, όπως π.χ., με το σατιρικό τετράστιχο:

«Φρενίτις εξωφρενική με το 'Εξω Φρενών' / κατέλαβε της Πόλης μας
 όλας τας συνουσίας / και την φαρέτραν των βελών κάθε κριτής κενών / το
 ρεκλαμάρει πιο πολύ κρίνων μετ' αδικίας.» (Εμπρός, αρ. 22, 27 Δεκέμβρη 1908, σελ. 3).

Μόνο μία, και δυστυχώς, σχετικά σύντομη θεατρική κριτική για την παράσταση του «Εξω Φρενών» στάθηκε δυνατό να βρεθεί. Είναι δημοσιευμένη στον περιοδικό Νέον Πνεύμα και υπογράφεται με τα αρχικά «Α.Κ.»:

«Εξω Φρενών. Την εσπέραν του Σαββάτου ενώπιον καταμέστων αιθούσης, εν τη οποία διέκρινέ τις πολλά εκλεκτά μέλη της κοινωνίας ημών, ανεβιβάσθη η φαιδρότατη Βυζαντινή Επιθεώρησις των κ.κ. Κ. Μακρίδου και Π. Δημητράκοπούλου. Περί του θεατρικού τούτου έργου σκορπίζοντος άφθονον γέλωτα εις το ακροατήριον ικανά εδημοσιεύσαμεν εν προηγουμένω φύλλω. Σήμερον περιοριζόμεθα να είπωμεν, ότι απαντάται εν αυτώ χαριέστατον εν πολλοίς σημείοις το σατιρικόν πνεύμα του κ. Μακρίδου και το δηγκικόν του χιούμορ. Δεν λείπουν βεβαίως αι αρχικαί ελλείψεις εις τα τοιούτου είδους έργα, τα οποία βελτιούνται εφ' όσον παίζονται. Εν τούτοις το σύνολον υπήρξε φαιδρότατον, ιδία η δευτέρα πράξις, ήτις εκρίθη και η καλλιτέρα απασών. Η υπόκρισις υπήρξε λαμπρά. Η κ. Γαβριηλίδου, ήτις εξακολουθεί να μας επιφυλάσση πάντοτε ωραιότατας καλλιτεχνικάς surprises έπαιξεν όλα τα πρόσωπα, τα οποία υπεδύθη με ιδιάζον όλως θέληγητρον φέρον ζωηράν την βουλευραδιέρικην Παρισινήν σφραγίδα. Επίσης νοστιμότηατοι ήσαν οι κ.κ. Σαγύωρ και Παλμύρας· ο τελευταίος ούτος προσέδωκεν πολύ ευφύα χρωματισμόν εις τους ρόλους τους οποίους υπεδύθη.

»Φαιδρότατα επίσης έπαιξαν τα οικεία πρόσωπα η κ. Ράλλη καθώς και οι κ.κ. Σταυρόπουλος, Χέλμης και Γαβριηλίδης. Εις τον κ. Κ. Μακρίδην προσηνέχθη υπό ομίλου φίλων κλάδος φοίνικος εν τω μέσω ζωηροτάτων ανευφημιών.»⁹⁹

Για μια αρονητική κριτική ή σχόλιο, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα Πατρίς (23 Δεκ. 1908), έχουμε μόνο έμμεσες πληροφορίες από άρθρα υποστηρικτών της επιθεώρησης που ανταπαντούν. Πρέπει να έγραφε, λοιπόν, η Πατρίς στη στήλη των θεατρικών,

99. Νέον Πνεύμα, αρ. 10, 28 Δεκέμβρη 1908, σελ. 176.

με αφορμή την αναβολή της παράστασης «της χθες» (στις 22, μάλλον του Δεκέμβρη) ό-
τι θάσος και συγγραφείς κατάλαβαν το λάθος τους και κατέβασαν το έργο, επειδή φο-
βήθηκαν πως θα δημιουργηθούν σκηνές και επεισόδια. Απαντώντας σ' αυτά η εφημερί-
δα *Πρόοδος* τονίζει:

«[...] δηλούται, ότι η αναβολή εγένετο συνεπεία της ασθενείας του κ.
Σαγιώρ και ότι υπάρχει τοσαύτη ζήτησις εισιτηρίων, ώστε να μη αρκέση
και μία δεκάς συνεχών παραστάσεων του εν λόγω έργου προς ικανοποιή-
σιν της επιθυμίας του καταγοιτευθέντος κοινού.»¹⁰⁰

Η κριτική της εφημερίδας *Πατρίς* ανάγκασε και τον Μακρίδη να πάρει θέση από τις
στήλες του περιοδικού του. Εκτός από το τετράστιχο, που μεταφέραμε πιο πάνω, για την
ρεκλάμα που κάνουν αθέλητα οι κριτικοί κρίνοντας το έργο «μετ' αδικίας», ο συγγρα-
φέας του «*Έξω Φρενών*» δημοσιεύει στο ίδιο τεύχος (σελ. 3) καρικατούρα της κριτικής
της εφημερίδας *Πατρίς* (προσωποποίηση, «κατ' εικόνα και ομοίωμα του διευθυντού
της») και στη συνέχεια (σελ. 4) απαντά ο ίδιος στην επίθεση που έκανε στο έργο ο εκ-
δότης της εφημερίδας Κεσσίσουγλου, που είχε, φαίνεται, επικαλεστεί ακόμα και επέμβα-
ση της αστυνομίας για να εμποδιστούν οι παραστάσεις:

«Έπρεπε να παιχθή το *Έξω Φρενών* και να μου επιτεθή η *Πατρίς*
κάποιον Κεσσίσουγλου δια να μάθω ότι υφίσταται ακόμη εις την ζωήν αυ-
τό το παληόφυλλό του. Και τι επίθεσις! Τι κριτική! Φαντασθήτε ότι ο κρι-
τικός του λαχανοφύλλου τούτου τρεις ημέρας πριν ή διαδαχή το έργον α-
πήτησεν από κάποιο τρυνφερόν τον ον, το οποίον θα ελάμβανε μέρος εις
την διδασκαλίαν βοηθητικώς, να απόσχη, διότι, ως είπεν, 'είχε σκοπόν να
γράψη εναντίον του έργου'. Ωστε η κριτική της *Πατρίδος* είναι κριτική
μετά προθέσεως. Τι το άπορον λοιπόν, εάν υπήρξε και δια το *Έξω Φρε-
νών* κατακριτική;

»Θέλετε δε να μάθετε και τι είδους κριτικήν έκαμε; Ακούστε. Ενώ το
θέατρον έστενε και στένει καθ' εκάστην από το συρρέον πλήθος και κιν-
δυνεύει να καταρρεύση από τα χειροκροτήματα, η *Πατρίς* έγραψεν ότι
'το έργον απέτυχεν οικτρώς, ότι ηκούσθησαν συρίγματα και ότι ναι μεν υ-
πήρχον και μερικοί εν τω ακροατηρίω, οι οποίοι εγέλων με τας ευφυολο-
γίας, αλλ' αυτοί εγέλων βλακωδώς και τρόπον τινά ασυναισθητώς'.

»Ο έστι μεθερμηνεύμενον: Το επέλεκτον εκείνο ακροατήριον, το ο-
ποίον ασφυνκτικώς είχε πληρώσει την αίθουσαν κατά τας δύο πρώτας πα-
ραστάσεις, απετελείτο αποκλειστικώς από βλάκας και ηλιθίους, μόνος δε
έξυπνος επέπλεεν υπεράνω αυτών ο κριτικός της *Πατρίδος*. Γιασά!

»Πώς διάβολο όμως συνέβη ώστε η οικτρά αποτυχία της *Πατρίδος* θα
παραμορφωθή εις όλα τα άλλα φύλλα εις θριαμβευτικήν επιτυχίαν; Είνα
απορίας άξιον πώς συνέβη αυτό το λάθος και πώς δεν επετέθη η *Πατρίς*
κατά των διαπραξάντων αυτό συναδέλφων. Τόσο ηλίθιοι λοιπόν ήσαν κι

100. *Πρόοδος*, 24 Δεκέμβρη 1908.

αυτοί, ώστε να μη δίδουν την 'ατίμωσιν της κοινωνίας μας' τον 'εξευτελισμόν του Συντάγματος' την 'διαπόμπευσιν τόσων σεβαστών προσώπων' 'την εμπάθειαν' την 'ιερουσλίαν' και τα δεν ξέρω πόσα άλλα εγκλήματα τα οποία διαπράττονται δια του *Έξω Φρενών*;

«Το ωραιότερον όμως σημείον της περιφήμου κριτικής της *Πατρίδος* ήτο ότι με σοβαρότητα Φερχίμ πασά ή Ιζζέτ επεκαλείτο την επέμβασιν της αστυνομίας δια να εμποδισθούν οι παραστάσεις!!! Τι κρίμα να μη έχωμεν το παλαιόν πολίτευμα! Εξάπαντος ο Κεσσίσογλου θα κατελάμβανε υπέροχον θέσιν εις τας τάξεις των *χαφιέδων*. Έχει πολλά προσόντα ο άνθρωπος φυσικά τε και επίκτητα.»¹⁰¹

Από αυτές τις απαντήσεις και διάφορα άλλα σχόλια βγαίνει το συμπέρασμα ότι το «*Έξω Φρενών*» δεν έκανε μια σειρά από συνεχείς επαναλήψεις αμέσως μετά την πρεμιέρα, όπως γινόταν συνήθως με τις επιθεωρήσεις. Δεν ξέρουμε με βεβαιότητα ούτε αν παίχτηκε για δεύτερη φορά την επομένη, γιατί δυστυχώς από την *Πρόοδο*, τη μοναδική, όπως είπαμε, εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης αυτής της εποχής που έχουμε στην διάθεσή μας, λείπουν ακριβώς τα τρία επόμενα φύλλα, 21, 22, 23 Δεκ. 1908.¹⁰² Πρώτη τεκμηριωμένη επανάληψη της επιθεώρησης των Δημητράκοπουλου και Μακρίδου έχουμε, «κατά γενικήν αναζήτησιν» (*Πρόοδος*, 25 Δεκέμβρη 1908), στις 25 του Δεκέμβρη. Ακολουθούν άλλες δύο παραστάσεις (28 Δεκέμβρη 1908 και 1 Γενάρη 1909), χωρίς να γνωρίζουμε το ρεπερτόριο του θιάσου για τις ενδιάμεσες μέρες. Στις 3 του Γενάρη, όπως είδαμε, έγινε η πρεμιέρα των «*Νέων Παναθηναίων*» και ενώ για τις 4 του Γενάρη είχε αναγγελθεί απογευματινή παράσταση του «*Έξω Φρενών*» (*Πρόοδος*, 1 Γενάρη 1909), τελικά, επαναλαμβάνεται η «*Γκόλφω*», το «άριστον των δραματικών ειδυλλίων» (*Πρόοδος*, 4 Γενάρη 1909).¹⁰³ Απογευματινή του «*Έξω Φρενών*» με ελαττωμένες τιμές εισιτηρίων δίνεται στις 6 του Γενάρη.¹⁰⁴

Από όλα αυτά, ακόμα και παίρνοντας υπόψη τις ελλείψεις που παρουσιάζει ο τόμος της εφημερίδας που έχουμε στη διάθεση μας, βγαίνει το συμπέρασμα ότι το «*Έξω Φρενών*», ο «θρίαμβος της περιόδου» (*Πρόοδος*, 28 Δεκέμβρη 1908), «τοσάκις επανάληφθεν» (*Νέον Πνεύμα*, αρ. 11, 4 Γενάρη 1909, σελ. 191) ούτε ιδιαίτερος θρίαμβος ήταν, ούτε τόσο πολλές επαναλήψεις έκανε. Και μόνο το γεγονός ότι μέσα σε 15 μέρες

101. *Εμπρός*, Σατιρικό-Μεριστοφελικό, αρ. 22, 27 Δεκέμβρη 1908, σελ. 4.

102. Στο φύλλο της 24 Δεκέμβρη έχουμε την απάντηση προς την εφημερίδα *Πατρίς*, αλλά πάλι δεν γνωρίζουμε αν έγινε εκείνη την ημέρα ή όχι. παράσταση του «*Έξω Φρενών*», γιατί η εφημερίδα αντί για στήλη θεαμάτων δημοσιεύει στήλη χορών. Στη στήλη αυτή δεν αναφέρεται η αίθουσα του «Ωδείου», αλλά αυτό δε σημαίνει οπωσδήποτε ότι αφού δε δόθηκε εκεί χορός, ο θίασος έκανε παράσταση. Αλλά ακόμα κι αν έκανε, δε μπορούμε να ξέρουμε αν παίχτηκε το «*Έξω Φρενών*» ή κάποιο άλλο έργο.

103. Παρ' όλο που επίσημα δόθηκε η δικαιολογία ότι το πρόγραμμα άλλαξε «λόγω ασθένειας ενός των ηθοποιών» (*Πρόοδος*, 5 Γενάρη 1909), είναι πιο πιθανό να προτιμήθηκε η «*Γκόλφω*», επειδή στην βραδινή παράσταση εκείνης της ημέρας έγινε επανάληψη των «*Νέων Παναθηναίων*» που, όπως είδαμε, είχαν μεγάλη επιτυχία στην πρεμιέρα την προηγούμενη μέρα. Ίσως ο θίασος δεν περίμενε αυτή την επιτυχία και δε σκόπευε να επανάλειβε τα «*Νέα Παναθήναια*» αμέσως την επομένη της πρεμιέρας. Αφού αποφασίστηκε όμως, τελικά, η επανάληψη, ματαιώθηκε για τεχνικούς αλλά και εμπορικούς λόγους η παράσταση του «*Έξω Φρενών*».

104. «Χάριν δε των εν τας προαστείαις διαμενόντων δίδεται δια τελευταίαν φοράν η θριαμβευτικώς επιτυχούσα Βυζαντινή επιθεώρησις *Έξω Φρενών*» με ηλαττωμένας τιμάς.» (*Πρόοδος*, 6 Γενάρη 1909).

ακολούθησε η προεμέρα της τρίτης επιθεώρησης του θιάσου (τα «*Νέα Παναθήναια*» του 1908, 3 Γενάρη 1909) δείχνει ότι η σκηνική καριέρα της βυζαντινής επιθεώρησης δεν ανταποκρινόταν στην ξεχωριστή επιτυχία που σημειώναν άλλες επιθεωρήσεις. Πλησίαζε περισσότερο στα μεγέθη των συνηθισμένων επιτυχιών του θεάτρου της εποχής.¹⁰⁵ Η παράσταση ετοιμάστηκε, διαφημίστηκε, αναγγέλθηκε από τον Τύπο, το έργο παίχτηκε μερικές φορές και μπήκε στο συρτάρι. Μόνο η Αγγέλα Γαβριηλίδου, με το πηγαίο επιθεωρησιακό ταλέντο, ξαναθυμήθηκε το «*Έξω Φρενών*» στην τιμητική της (4 Φλεβάρη 1909).¹⁰⁶

Για να ολοκληρωθεί η εικόνα της κωνσταντινουπολίτινης θεατρικής κίνησης εκείνης της περιόδου πρέπει να αναφερθούν και οι ξένοι θιάσοι, μελοδραματικοί αλλά και πρόζας, που πέρασαν στα 1908 και 1909 από εκεί. Αρχές του 1908 (22-27 Φλεβάρη) έδωσε παραστάσεις στο «Βαριετέ» η Σωσάννη Δελφές.¹⁰⁷ Την ίδια εποχή έπαιζε στην Κωνσταντινούπολη και θιάσος «υπό τον εταίρο της Γαλλικής Κωμωδίας κ. Λελουάρ» στο θέατρο Μνηματακίων (*Νέα Εφημερίς*, 19, 20 Φλεβάρη 1908). Λίγο αργότερα, από τις 15 του Απριλίου, εμφανίστηκε ο «έξοχος της Γαλλικής Κωμωδίας εταίρος» Μουνέ-Σουλύ, που προηγουμένως είχε περάσει και από την Αθήνα (*Νέα Εφημερίς*, 29 Μάρτη και *Πρόδος*, 9 Απριλίου 1908). Στη θερινή περίοδο 1908 έδωσε για μεγάλο διάστημα παραστάσεις ο ιταλικός μελοδραματικός θιάσος του ιππότη Καστελάνο (έναρξη 3 Μάη).¹⁰⁸ Τον Ιούλη διαδέχτηκε στο θέατρο Μνηματακίων το θιάσο Καστελάνο ο γαλλικός μικτός θιάσος κωμωδιών του Λουδοβίκου Γκαρδέ.¹⁰⁹

Στην αρχή της χειμερινής σαιζόν, μέσα του Νοέμβρη, πέρασε η «την Ανατολήν το ύστατον περιοδεύουσα Σάρα Μπερνάρ» (*Πρόδος*, 15 Νοέμβρη 1908). Οι παραστάσεις της ήταν, φυσικά, το μεγάλο καλλιτεχνικό γεγονός και τις παρακολουθούσαν πολλοί οθωμανοί επισήμοι, ο Πρωθυπουργός, ξένοι πρέσβεις, μέλη της σουλτανικής οικογένειας

105. Ακόμα χειρότερη ήταν, βέβαια, η μοίρα άλλων δραματικών έργων ντόπιας παραγωγής, που οι ελληνικοί θιάσοι ανέβαζαν στους διάφορους σταθμούς των περιοδειών τους από αβρότητα αλλά και με κάποιες ελπίδες μιας, έστω, περιορισμένης εμπορικής επιτυχίας. Τέτοιες ενκαριακές παραστάσεις έβλεπαν τα φώτα της σκηνής, συνήθως, για μια μοναδική βραδιά. Έχει ήδη αναφερθεί η παράσταση του τουρκικού ειδικού *«Η Μπέσα»* (βλ. πιο πάνω, σελ. 393) και η παράσταση του έργου *«Αρματολοί και Κλέπται»* του Σαμαρτζίδου (βλ. πιο πάνω, σελ. 388 σημείωση 40). Παρόμοιες παραστάσεις δίνει ο θιάσος της Αικ. Βερώνη στη δεύτερη χειμερινή περίοδο του στην Κωνσταντινούπολη την άνοιξη του 1908, στο χειμερινό θέατρο Μνηματακίων: *«Η δύναμις της συνειδήσεως»*, διαπρακτο δρόμα του Ν. Γκιράτσι (*Νέα Εφημερίς*, 27 και 29 Μάρτη 1908), *«Η κόρη του χρηματιστού»* του κωνσταντινουπολίτη δημοσιογράφου Αχ. ΚΑΛΕΥΡΑ (*Νέα Εφημερίς*, 5 Απριλίου 1908) και *«Οι δύο μητέρες»* της Αγγελίας Σωφρονιάδου (*Νέα Εφημερίς*, 22, 26 και 27 Μάρτη 1908). Η Κοτοπούλη, τη χρονιά τουλάχιστον αυτή, δε χρειάστηκε να καταφύγει σε τέτοιου είδους παράσταση. Το φιλολογικό της, πάντως, ενδιαφέρον για την ντόπια δραματική παραγωγή το έδειξε παρακολουθώντας την ανίχνευση που έκανε «εν στενώ κύκλω λογίων και καλλιτεχνών» ο Ζ. Φυτίλης, που διάβασε το καινούριο, τετράπρακτο θεατρικό του έργο, *«Νίτσα»*, το οποίο κρίθηκε «ως ενέχον πολλήν πρωτοτυπίαν και μεγάλην δύναμιν» (*Πρόδος*, 16 Νοέμβρη 1908).

106. Εκτός από τη βυζαντινή επιθεώρηση «*Έξω Φρενών*» στην τιμητική του Ξεγγους Γαβριηλίδου το πρόγραμμα αποτελούσαν το διαπρακτο δρόμα *«Ο Αρχιεργάτης»* και η εμφάνιση της Α. Γαβριηλίδου στα γνωστά πετυχημένα νούμερά της Ταραντέλλα και Τοιγμένα (*Πρόδος*, 4 Φλεβάρη 1909).

107. *Πρόδος*, 4 και 17 Φλεβάρη, *Νέα Εφημερίς*, 5 Γενάρη (με μακρύ χαρακτηρισμό της καλλιτέχνης) και 22 Φλεβάρη (με το ρεπερτόριο της) 1908.

108. *Νέα Εφημερίς*, 3 Μάη 1908, με ονόματα μελών και ρεπερτόριο. Το πρόγραμμα στις στήλες θεαμάτων. *Πρόδος*, 4 Ιούνη 1908 ε.ε.

109. *Νέα Εφημερίς*, 12 Ιούνη, και από 2 Ιούλη καθημερινά το πρόγραμμα.

κ.λπ. (*Πρόοδος*, 16 Νοέμβρη 1908). Προς το τέλος της περιόδου διαδέχθηκε το θίασο Κοτοπούλη-Φύρστ στο «Βαριετέ» Βιεννέζικη Οπερέττα με πρωταγωνίστρια την Τέρεν (*Πρόοδος*, 8 και 10 Φλεβάρη 1909), την οποία ακολούθησε για πέντε μόνο παραστάσεις ο γαλλικός θίασος της Λευκής Τουταίν που είχε στο ρεπερτόριό του και ένα τουρκικό έργο, τη «Λεϊλά» του Ιζέτ Μελί (*Πρόοδος*, 21 Φλεβάρη 1909).

Η εικόνα που προσπαθούμε να παρουσιάσουμε εδώ σε γενικές γραμμές θα ήταν μονόπλευρη χωρίς καμία αναφορά στο σύγχρονο, τότε τουρκικό θέατρο, όπως τουλάχιστον περνάει στον ελληνικό Τύπο. Οι πληροφορίες που έχουμε, ωστόσο, σχετικά με το τουρκικό θέατρο της εποχής είναι πολύ περιορισμένες. Εκτός από την παράσταση της «Λεϊλά», έχουμε ήδη αναφέρει και την παράσταση του τουρκικού έργου «*Η Μπέσα*» από το θίασο Δ. Βερώνη.¹¹⁰ Άξια αναφοράς από τον ελληνικό Τύπο είναι και η προσπάθεια του «εν Ευρώπη μορφωθέντος μόνου Τούρκου ηθοποιού» Μπουρχανεντίν μπέη για την ίδρυση Τουρκικού Εθνικού Θεάτρου κατά μίμωσιν της Γαλλικής Κομωδίας.¹¹¹ Αναφέρεται επίσης και η πρώτη εμφάνιση αυτού του ηθοποιού σε έκτακτη παράσταση υπέρ του Κομμιτάτου των Νεότουρκων¹¹², όπως και μια δεύτερη εμφάνισή του στο «Αμφιθέατρο» Μνηματακίων με το έργο «*Αβδούλ Χαμίτ*» του Αζελάλ μπέη, διευθυντή του «Κουριέ ντ' Οριάν» (*Πρόοδος*, 19 Απρίλη 1909). Επίκαιρο θέμα είχε, εξάλλου, και το πεντάπρακτο δράμα «*Τα κακουργήματα των 1001 στηλών*», με πρωταγωνιστές τους ήρωες της Ελευθερίας Εμβέχ και Νιαζί.¹¹³ Το έργο έπαιξε σε έκτακτη τιμητική εοπερίδα ο οθωμανικός θίασος του Χασάν εφένδη στο «Βαριετέ» (*Πρόοδος*, 1 Μάρτη 1909). Ακόμα μια έκτακτη παράσταση αναφέρεται στον Τύπο, υπό την αιγίδα του Οθωμανικού Κομμιτάτου «Πρόοδος-Ενωσις». Δόθηκε στο «Αμφιθέατρον» Μνηματακίων από το θίασο του Φεχίμ εφέντη, που παρουσίασε το πατριωτικό έργο «*Αντεκδίκησης*» (*Νέα Εφημερίς*, 29 Ιούλη 1908).

Η παράσταση που έδωσε ο «υπό τον γνωστότατον εφημεριδοπώλην Κιουτσούκ Σεμεντεφέρ» θίασος του «Καζίνο» του Κυρ-Ανέστη στο Μακροχώριο, πρέπει να τοποθετηθεί στα λαϊκά θεάματα. Στο πρόγραμμα παρουσιάστηκαν δύο αστείότητες κωμωδίες και αστείες γυμναστικές ασκήσεις (*Πρόοδος*, 7 Δεκέμβρη 1908). Το ίδιο ισχύει και για την μεγάλη αθλητική παράσταση που έδωσαν στο «Βαριετέ» οι γιοι του διάσημου Κουταλιανού, Γεώργιος και Έλλην (*Πρόοδος*, 28 Μάρτη 1908). Αλλά και ευρωπαίοι καλλιτέχνες του λαϊκού θεάματος περνούν από την Κωνσταντινούπολη, όπως ο θίασος ποιητών του θαυματουργού Τζουντίνι στο «Αμφιθέατρο» Μνηματακίων¹¹⁴ ή ο γάλλος καλλιτέχνης του καμπαρέ, Φουρσού (*Πρόοδος*, 14 Φλεβάρη 1908).

Αυτή είναι, σύντομα, η γενική εικόνα της κωνσταντινουπολίτικης θεατρικής ζωής. Πολλοί ελληνικοί θίασοι, διαφορετικού επιπέδου, ανάμεσά τους και δυο κορυφαίοι,

110. Βλ. πιο πάνω, σελ. 393.

111. *Πρόοδος*, 14 Σεπτέμβρη 1908. Το δημοσίευμα αναφέρει και το όνομα του προέδρου της «εκ φιλολόγων» επιτροπής ρεπερτορίου, Ρετζά Ζαδέ-Εκρέμ μπέη και του Προέδρου της επιτροπής οικονομικών, Χαμντ μπέη, διευθυντή του Μουσείου.

112. *Πρόοδος*, 23 Σεπτέμβρη 1908, με αναλυτικό πρόγραμμα.

113. Αρχηγοί της Νεοτουρκικής Επανάστασης του 1908. Ο Εμβέχ είχε την έδρα του στην Θεσσαλονίκη και ο Νιαζί στο Μοναστήρι. (Παράβ. ΚΟΡΔΑΤΟΣ, ό.π., Ε', σελ. 74).

114. Ο θίασος έκανε περιοδεία στην Ανατολή και πέρασε και από την Αθήνα (*Νέα Εφημερίς*, 5 Ιούλη 1907). Ο θαυματουργός είχε στο πρόγραμμά του 100 μεταμφιέσεις (*Νέα Εφημερίς*, 7 Ιούλη 1907) και έπαιξε διάφορα έργα κάνοντας ο ίδιος 5 ή 6 πρόσωπα (*Νέα Εφημερίς*, 9 Ιούλη 1907).

ξένοι θίασοι από κομπανίες με αρτίστες, μέχρι τη Σάρα Μπερνάρ, λαϊκά θεάματα και μελόδραμα, ένα ρεπερτόριο που η γκάμα του αρχίζει από την ελληνική και ξένη φασοκωμωδία και φτάνει στην αρχαία τραγωδία και τους σύγχρονους μοντέρνους ευρωπαϊούς συγγραφείς, δίνουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται και η παράσταση της βυζαντινής επιθεώρησης «*Έξω Φρενών*» των Πολύβιου Δημητρακόπουλου και Κ. Γ. Μακρίδου, που ανέβασε στις 20 του Δεκέμβρη του 1908 ο θίασος του Κωνσταντίνου Σαγιώρ στο θέατρο της Κωνσταντινούπολης «Ωδείον».